

Universiteit
Leiden
The Netherlands

Gebundelde sporen : enkele kanttekeningen bij aardewerk en nederzettingen uit Romeins Nederland

Enckevort, H.L.H.

Citation

Enckevort, H. L. H. (2012, November 21). *Gebundelde sporen : enkele kanttekeningen bij aardewerk en nederzettingen uit Romeins Nederland*. *Archeologische Berichten Nijmegen*. Retrieved from <https://hdl.handle.net/1887/20151>

Version: Corrected Publisher's Version

License: [Licence agreement concerning inclusion of doctoral thesis in the Institutional Repository of the University of Leiden](#)

Downloaded from: <https://hdl.handle.net/1887/20151>

Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).

Cover Page

Universiteit Leiden

The handle <http://hdl.handle.net/1887/20151> holds various files of this Leiden University dissertation.

Author: Enckevort, Harry van

Title: Gebundelde sporen : enkele kanttekeningen bij aardewerk en nederzettingen uit Romeins Nederland

Date: 2012-11-21

13

NIEUWE NEDERZETTINGSVORMEN, GEBOUWEN EN BOUWMATERIALEN

De komst van de Romeinen naar de Lage Landen zette een complex proces van veranderingen in gang waarvan naast de introductie van gedraaid aardewerk ook nieuwe nederzettingvormen, architectonische ideeën en bouwmaterialen belangrijke uitingen zijn. Een van de voorbeelden van nieuwe nederzettingvormen is de stichting van stedelijke nederzettingen. De stichting en de ontwikkeling van een deel van de oudste stedelijke nederzetting in Nederland, *Oppidum Batavorum*, is in hoofdstuk 8 al aan bod gekomen. Maar ook op het platteland blijft in de 1^e eeuw na Chr. niet alles bij de oude, zij het dat de ontwikkelingen veel langzamer zijn gegaan. De eerste duidelijke veranderingen zijn daar pas vanaf het laatste kwart van de 1^e eeuw zichtbaar. In dit hoofdstuk ligt de nadruk op de veranderingen op het platteland in de decennia rond het jaar 100 in het noordelijke deel van de *civitas Batavorum*, waarbij tempels, villa's, porticushuizen en bouwmaterialen de revue passeren.

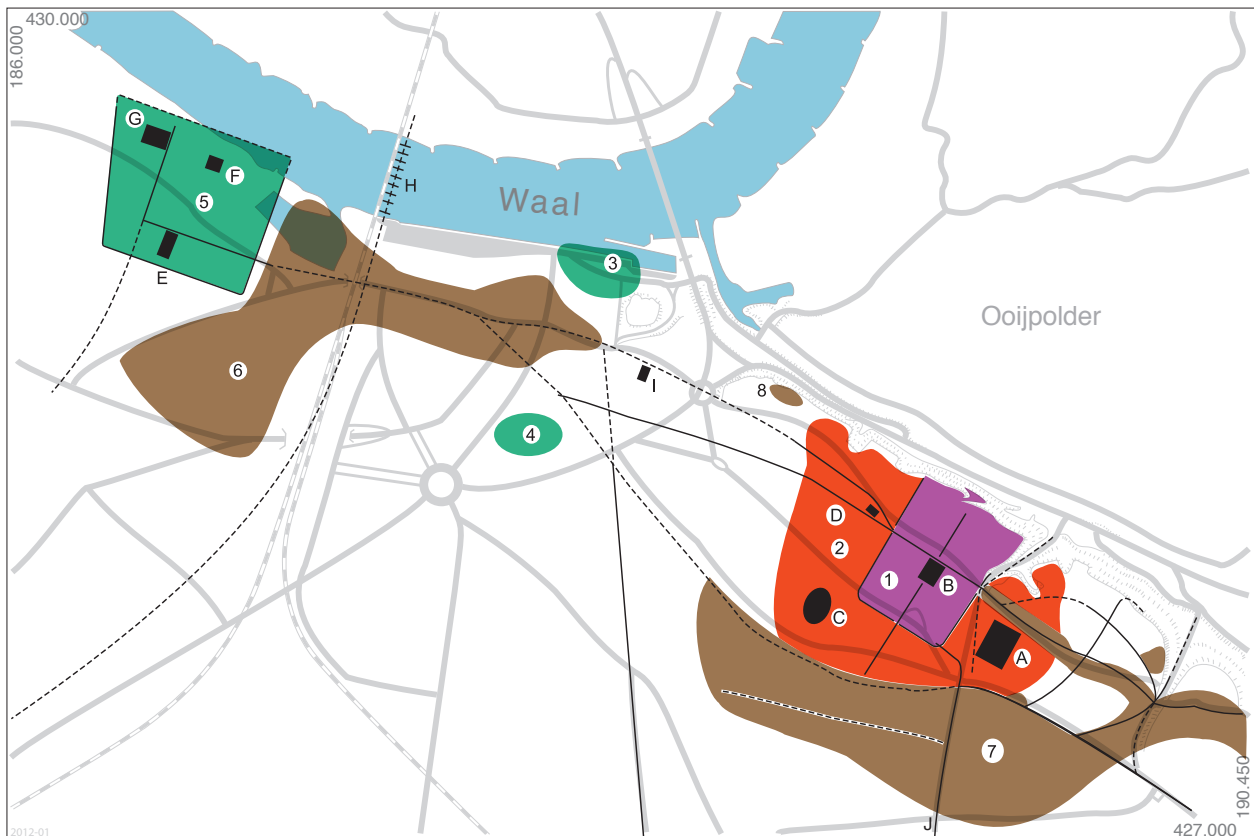
13.1 BOUWACTIVITEITEN IN NIJMEGEN

Nadat de opstand van de Bataven in 69–70 na Chr. mede door de inzet van de *Legio II Adiutrix* is neergeslagen, verandert de ruimtelijke ordening in Nijmegen grondig (fig. 131).¹ Op de ruïnes van *Oppidum Batavorum* verrijst in korte tijd de legerplaats van het Tweede Legioen (hoofdstuk 9), die echter in het daarop volgende jaar na het vertrek van het legioen weer wordt opgegeven. Meer naar het oosten, op de nabij gelegen Hunerberg, wordt het vervangen door een ongeveer 16 ha grote, uit hout en leem opgetrokken legerplaats. Stempels op baksteen maken duidelijk hier het Tiende Legioen is gestationeerd maar of dat de hele eenheid is geweest valt te betwijfelen.² Kort na het jaar 100 krijgt het onderkomen een meer permanent karakter waarbij de oude aarden omwalling en de houten gebouwen geleidelijk zijn ingewisseld voor deels in steen uitgevoerde nieuwbouw.³

Ondanks de in gang gezette en nog niet afgeronde bouwactiviteiten is de gangbare mening dat het Tiende Legioen in 103/104, tussen beide Dacische oorlogen, uit Nijmegen is vertrokken naar *Aquincum* (Boedapest) aan de Donau.⁴ Strobel gaat er echter van uit dat het legioen al eerder, in 102 is verplaatst.⁵ Het Tiende Legioen werd afgelost door de *vexillatio Britannica* en een detachement van de *Legio VIII Hispana*, beide afkomstig uit de provincie *Britannia*.⁶ Eerstgenoemde eenheid heeft, zoals blijkt uit enkele concentraties van gestempelde dakpannen, kort na aankomst de verdere versterking van de legerplaats ter hand genomen.⁷ Omstreeks het jaar 122 nam een detachement van de in Xanten gestationeerde *Legio XXX Vlpia Victrix* haar intrek op de Hunerberg. De aanwezigheid van deze eenheid blijkt behalve uit de gestempelde grofkeramiek ook uit een in 2000 gevonden fragment van een wij-altaar.⁸ De drie genoemde eenheden hebben tot in de tweede helft van de 2^e eeuw zorg gedragen voor de instandhouding van de legerplaats en voerden vermoedelijk alleen de noodzakelijke reparaties uit aan de gebouwen en vestingwerken. In geval van nood kon de castra zo weer uit de mottenballen worden gehaald.

Haalebos geeft argumenten om de versterking van de Nijmeegse legerplaats pas in 101/103 te laten beginnen.⁹ Hij baseert zich daarbij onder meer op enkele wij-altaren van soldaten van het Tiende Legioen die in die tijd waren betrokken bij de winning van tufsteen in het Brohltal in de Duitse Eifel.¹⁰ „*Production and transport [of tufa] remained exclusively in the hands of the army until the first half of the 2nd century, when private enterprise apparently became possible as well.*”¹¹ De benodigde dakpannen werden vervaardigd in de eigen pannenkokerij van het legioen in het nabij gelegen Berg en Dal (De Holdeurn).¹² De kalksteen voor de aankleding van de muren van gebouwen is deels aangevoerd uit Norroy aan de Moezel, in de buurt van het Franse Metz. Een daar gevonden wij-altaar van een centurio en zijn manschappen laat zien dat het Tiende Legioen ook betrokken is geweest bij de winning.¹³ In de funderingen van een aantal versteende gebouwen in legerplaats is grauwacke toegepast, dat via de

1. Bloemers 1979; Bogaers & Haalebos 1979b; Willems 1990, 41–56; Haalebos *et al.* 1995, 29–88; 1998, 39–51; Van Enkevort, Haalebos & Thijssen 2000, 45–53.
2. Haalebos 2000c, 18.
3. Driessen 2007a.
4. Bogaers 1967b, 52; Bogaers & Haalebos 1979b, 39; Haalebos 2000a, 33, noot 44.
5. Strobel 1988, 437 e.v.
6. Haalebos 2000c, 20–28, 2000b, 471–477.
7. Brunsting 1964; 1965, 68–73; Bogaers, Haalebos *et al.* 1977, 106–107; Haalebos 2000c, 27. Contra: Brunsting & Steures 1995; 1997.
8. Van Enkevort, Haalebos & Thijssen 2000, 50; Haalebos 2000c, 24–26.
9. Haalebos 2000c, 19. Zie ook Bogaers & Haalebos 1979b, 39; Haalebos 1998, 51.
10. Bogaers & Haalebos 1977, 106–107.
11. Willems 1981, 184.
12. Polak 2005, 244–247.
13. Bogaers 1955, 147. Bogaers dateert het altaar tussen 70 en 79, maar mogelijk is dit te vroeg.

Figuur 131. Overzicht van Nijmegen 70 – ca. 260 na Chr. De grachten en de wegen zijn door getrokken en gestippelde lijnen weergegeven. 1 legerplaats Tiende Legioen, 2 canabae legionis, 3 nederzetting Waalkade, 4 nederzetting Vlaamse Gas, 5 Ulpia Noviomagus, 7–8 grafvelden, A forum, B principia, C amfitheater, D mansio, E tempels Maasplein, F badhuis, G tempel, H brug, I praetorium Tweede Legioen St. Josephhof. RM

Rijn uit de regio Koblenz is aangevoerd. Uit die omgeving ontbreken aanwijzingen dat manschappen van het Nijmeegse legioen direct bij de winning betrokken zijn geweest, maar gezien de hoeveelheden in Nijmegen aangetroffen grauwacke ligt dit wel voor de hand. Dit is na de Neronische tijd (paragraaf 8.4) de tweede periode waarin in Nijmegen dit natuursteen in funderingen van gebouwen is toegepast.

Na de Bataafse Opstand kwam de integratie van de *civitas Batavorum* in het Romeinse imperium in een stroomversnelling. In dit integratieproces speelde het in Nijmegen gelegerde Tiende Legioen een grote rol. Nadat het legioen zich in Nijmegen vestigde hebben zich in de daarop volgende decennia in het Nederrijngebied belangrijke vernieuwingen op het militaire en bestuurlijke vlak voorgedaan. De incorporatie van de grenszone in het Imperium werd bestuurlijk grotendeels voltooid op het moment dat het militaire district, dat onder gezag stond van de bevelhebber van de *Exercitus Germanicus inferior*, ruim 100 jaar na de komst van de eerste Romeinse troepen, onder Domitianus tussen 82 en 90 werd omgevormd tot de nieuwe provincie *Germania inferior*.¹⁴ Het meest waarschijnlijk heeft deze gebeurtenis in het jaar 85 plaats gevonden.¹⁵ In 97 kreeg Trajanus, adoptiefzoon van Nerva, het militaire commando over beide Germaanse provincies.¹⁶ Na de dood van Nerva in het daaropvolgende jaar werd Trajanus, tijdens zijn verblijf in de provinciehoofdstad Keulen, tot keizer verheven.¹⁷ In die functie verbleef hij daarna nog enige tijd in de provincie, vermoedelijk om een bouwcampagne in gang te zetten ten behoeve van een versterking van de militaire infrastructuur. In die tijd of kort daarna werd niet alleen een begin gemaakt met de versterking van de legerplaats in Nijmegen, maar vonden er ook werkzaamheden plaats aan de grote limesweg in West-Nederland, werden mijlpalen opgericht en vonden er bouwactiviteiten plaats in en bij de castella van Leiden-Roomburg, Vleuten-De Meern, Valkenburg (Z.-H.) en Woerden.¹⁸ „Deze werkzaamheden zullen niet alleen verklaard moeten worden als een blijk van keizerlijke waardering voor de provincie waar hij zijn regering was begonnen en de aanwezige troepen hem een machtspositie hadden verschaft, maar vooral als voorbereiding op de verplaatsing van militaire eenheden naar het Donaugebied, waar een dreigende situatie

14. Bogaers 1960/1961.

15. Eck 2004, 217–218.

16. Haalebos & Willems 1999a; 1999b.

17. Eck 2004, 223–241.

18. Hessing 1999; Haalebos 2000c, 33–34; Graafstal 2002.

Figuur 132. Voor- en achterzijde (onder) van een bronzen tabella (54 × 47 mm). AS

was ontstaan. De provincie *Germania inferior* moest zo worden georganiseerd dat deze voortaan met minder troepen kon worden verdedigd.”¹⁹

De legerplaats in Nijmegen is in die tijd de belangrijkste militaire versterking in het Nederlandse deel van de Nedergermaanse limes. Van hieruit zijn zoals opgemerkt ook bouwactiviteiten in de castella aan de Rijn aangestuurd. Het is dan ook niet verwonderlijk dat ook in het castellum Arnhem-Meinerswijk grauwacke is aangetroffen.²⁰ Tot nu is er nog geen scheepswrak gevonden dat betrokken is geweest bij het transport van grauwacke. Wel laat het wrak van de Meern-4, waarvan het hout in het jaar 100 ± 2 wordt gedateerd,²¹ door resten van de lading van basalt uit het Siebengebirge²² ten zuiden van Königswinter zien dat het in vroeg-Trajaanse periode gebruikt is voor het transport van bouw materiaal. Naast grauwacke laat ook de in andere castella aangetroffen grofkeramiek met stempels van het Tiende Legioen de betrokkenheid van deze eenheid bij de uitbouw van de limes in West-Nederland zien (fig. 134).

Ook op het civiele vlak lijkt Trajanus tijdens zijn verblijf als keizer in de provincie maatregelen te hebben genomen om de infrastructuur te verbeteren. Uit deze tijd stamt de nieuwe naam *Ulpia Noviomagus* voor de na de Bataafse Opstand gestichte stedelijke nederzetting in Nijmegen-West. Het is de verkorte naam van *Municipium Ulpia Noviomagus Batavorum*, de Ulpische Nieuwmarkt in het Land van de Bataven. Met de Oude Markt zou de ten oosten van de legerplaats van het Tiende Legioen gelegen markthal bedoeld kunnen zijn.²³ Er mag van worden uitgegaan dat deze nederzetting min of meer gelijktijdig ook stadsrechten, het marktrecht inbegrepen, heeft gekregen.²⁴ De verlening van stadsrechten heeft grote gevolgen gehad voor de stad. Dit blijkt onder meer uit het tijdens de opgravingen gevonden aardewerk. Werd tot het begin van de 2^e eeuw veel van het gebruiks aardewerk door lokale pottenbakkers gefabriceerd,²⁵ daarna blijkt het aardewerk (met inhoud) grotendeels uit het Rijnland, Maasland, Noord- en Zuidoost-Frankrijk en Spanje te zijn aangevoerd; een omslag van productie naar consumptie.²⁶

De toekenning van de nieuwe naam en de stadsrechten gaan gepaard met ingrijpende veranderingen in het straatbeeld van *Ulpia Noviomagus*, waarbij de stad werd omgevormd tot een op Romeinse leest geschoeid bestuurscentrum van de *civitas Batavorum*. Kort na 100 zijn enkele nieuwe openbare gebouwen in de nog jonge stad ingepast,²⁷ zoals het badhuis en het tempelcomplex op het Maasplein. Voor de bouw van de tempels moesten enkele huizen en pottenbakkersbedrijven wijken. De grote hoeveelheid gestempelde grofkeramiek van het Tiende Legioen op beide bouwlocaties laten zien dat zij voor haar vertrek uit Nijmegen betrokken is geweest

19. Haalebos 2002b, 35–36.

20. Willems 1984a, 170. Problematisch is dat grauwacke en Naamse hardsteen in publicaties als kwartsitische zandsteen worden aangeduid (Willems 1984a, 184), waardoor het onderscheid is verdwenen.

21. Jansma 2007.

22. Linthout, Paulick & Wijbrans 2009.

23. Van Enckevort 2002.

24. Haalebos 2000a, 35–39.

25. Van Enckevort, Haalebos & Thijssen 2000, 69–70; Van Enckevort & Thijssen 2001, 102–103; Zee 2009.

26. Van Enckevort & Thijssen 2003, 68.

27. Kunow 1992, 143–147.

bij de bouw van zowel het badhuis als de tempels.²⁸ Bovendien is in de fundering van beide gebouwen grauwacke en in de muren tufsteen gebruikt, bouwmaterialen die in die tijd in de legerplaats van het Tiende Legioen op grote schaal zijn toegepast. In contemporaine huizen in de stad zijn ze niet aangetroffen. Daar waar wel grauwacke in de fundering van huizen in *Ulpia Noviomagus* is aangetroffen, gaat het in alle gevallen om in latere tijd hergebruikt materiaal. In de *Colonia Ulpia Traiana* komt grauwacke alleen maar in secundaire context voor. Daar wordt vermoed dat de verlaten legerplaats op de Fürstenberg vanaf het einde van de 1^e eeuw als steengroeve is benut.²⁹

„Da Noviomagus auch den beinamen Ulpia trägt, darf man auf eine massive Änderung im Status der Gemeinde durch Traian schließen, was auch Verleihung des römischen Bürgerrechts an zahlreiche Personen durch den Kaiser einschloss.“³⁰ Dit blijkt ook uit een in 1995 op het grondgebied van *Ulpia Noviomagus* gevonden fragment van een bronzen tabella met daarop de namen van minstens vier personen M. Ulpius [— —] (fig. 132). Dankzij de consulnamen (L. Lulius Usus) SER(vianus II) en (L. Licinius) SV(ra II) op de achterzijde kan deze inscriptie worden gedateerd in januari of februari van het jaar 102 na Chr. Het document is ondertekend door Bataafse mannen uit de stedelijke bovenlaag die blijkbaar binnen vier jaar na het verblijf van keizer Trajanus in de provincie het burgerrecht en een sterk geromaniseerde naam hebben gekregen.³¹ De namen van de op de voorzijde van de tabella genoemde personen laat zien dat de door Trajanus doorgezette veranderingen niet beperkt bleven tot de militaire en bestuurlijke structuur. Ook op het persoonlijke vlak veranderde er veel, niet alleen door de burgerrechtverlening. Mogelijk behoorde ook Ulpia Ursula, die een grafsteen voor haar man Tiberius Claudius Satto, veteraan van het Tiende Legioen, tussen 110 en 130 in *Aquincum* liet plaatsen, ook tot deze bovenlaag.³²

Archeologisch onderzoek laat slechts in zeldzame gevallen toe een glimp op te vangen van een mogelijke etnische achtergrond van personen die volgens Romeinse gebruiken zijn begraven. In 1982 onderzochten archeologen van de Nijmeegse universiteit een aantal graven in het grafveld nabij *Ulpia Noviomagus*. Enkele graven, die kort voor 100 worden gedateerd, zijn uitzonderlijk rijk gestoffeerd met bijgaven en liggen binnen ommuurde graftuinen met grote stenen grafmonumenten. Of zij tot de dezelfde sociale bevolkingsgroep in de stad behoorden als de op de tabella genoemde personen is onbekend, maar gezien de (rijkdom aan) bijgaven zullen de overleden personen tot de allerhoogste sociale laag hebben behoord. De muren rond de graftuinen en de vele typisch Romeinse bijgaven in de graven waaronder strigili en schrijfgerei, laten duidelijk de Romeinse karakter van de begraven personen zien.³³

Twee graven onderscheiden zich door de aanwezigheid van enkele uitzonderlijke voorwerpen. In het ene geval betreft het enkele speerpunten en een schild,³⁴ in het andere een Germaanse trompetfibula.³⁵ De resten van de doden waren bijgezet in met eiken- (*Quercus sp.*) en dennenhout (*Pinus silvestris*) beklede grafkamers.³⁶ Binnen elk van de drie onderzochte ommuurde graftuinen lag een graf waarin ook houtresten van de brandstapel waren gedeponneerd; in de andere zes graven ontbraken deze. Opmerkelijk is dat tijdens de crematie van de drie personen uitsluitend gebruik is gemaakt van beukenhout (*Fagus silvatica*), dat hogere energetische waarden oplevert dan ander houtsoorten. Het nagenoeg ontbreken van ijzeren nagels, die in Romeinse graven met brandstapelresten veelvuldig voorkomen, lijkt erop te wijzen dat het hout van de brandstapel of het dodenbed niet bij elkaar werd gehouden door nagels en dat er ook geen sloophout is gebruikt.³⁷ In de grafkuilen buiten de graftuinen is in drie gevallen houtskool van de brandstapel aangetroffen; slechts van één graf lukte het om de houtskool te determineren.³⁸ Het blijkt om het elzenhout (*Alnus sp.*) te gaan dat bij verbranding een veel minder hoge energetische waarde oplevert. De aanwezigheid van verbrand beukenhout in één graf binnen elk van de drie ommuringen, in combinatie met de wapens en de Germaanse kledingspeld, doet denken aan een historische overlevering. Tacitus bericht dat de meest roemrijke Germanen na hun dood werden gecremeerd met andere houtsoorten dan de minder belangrijke lieden.³⁹ De wapens en kledingspeld alsook het houtskool lijken de Bataafse (of Germaanse) wortels van de belangrijkste, bijgezette personen en hun tweeslachtige achtergrond te illustreren,⁴⁰ al zet Hendriks wel een kanttekening bij deze etnische duiding.⁴¹

28. Van Enckevort & Thijssen 1996, 80–82, 141 en 143; Van Enckevort, Haalebos & Thijssen 2000, 75–83; Van Enckevort & Thijssen 2001, 104.
29. Mondelinge mededeling Norbert Zieling.
30. Eck 2008, 249.
31. Van Enckevort & Thijssen 2001, 109, fig. 7.
32. <<http://www.ubi-erat-lupa.org>>, id-nummer 2831.
33. Koster 2010.
34. Koster 2010, 38, fig. 32 en 262. Zie ook Roymans 1996, 34–35 voor een discussie over wapengraven in het Rijnland.
35. Koster 2010, 164, fig. 83–84 en 262.
36. Determinatie door de auteur. Zie Koster 2010, 350, bijlage 11.
37. Alleen in graf 9 is een brok houtskool met drie nagels in verband aangetroffen. Of deze in sloophout zaten of gebruikt zijn bij de bouw van de brandstapel is niet uit te maken.
38. Koster 2010, plaat 3.20.
39. Tacitus, *Germania* 27.1.
40. Het gebruik van beukenhout bij crematies is op zich nog geen aanwijzing voor de sociale positie van de overledene, zoals het onderzoek in het grafveld van Tönnisvorst-Vorst laat zien (Tegmeier 1996). Het gaat vooral om de combinatie van aanwijzingen.
41. Hendriks 2011, 176.

Figuur 133. Impressie van Ulpia Noviomagus omstreeks 170 na Chr.

PETER NUYTEN

In het rijke graf 8 is naast de wapens en schrijfgerei ook een geëmailleerd bronzen potje aangetroffen. Op basis van de decoratie wordt de herkomst gezocht in *Britannia*.⁴² Vergelijkbare bont geëmailleerde bronzen kommen met een gestileerde afbeelding van *Hadrians Wall* en de namen van verschillende versterkingen zijn volgens Künzl door aan de grens gelegeerde soldaten na hun dienstdtijd als aandenken mee naar huis genomen.⁴³ Het is een verleidelijke gedachte om de in graf 8 bijgezette twintig tot veertig jaar oude man te zien als een Bataafse veteraan (hoge officier?) die na zijn dienstdtijd in *Vindolanda* dit potje als souvenir mee naar huis heeft genomen.⁴⁵

Na de stadrechtverlening en de ingrijpende bouwwerkzaamheden leidden de bewoners van *Ulpia Noviomagus* gedurende lange tijd een rustig leven. Daaraan kwam in de laatste decennia van de 2^e eeuw echter abrupt een einde. De bouw van verdedigingswerken in de jaren dat Marcus Aurelius (161–180) keizer was⁴⁶ geeft aan dat het in de laatste decennia van de 2^e eeuw politiek erg onrustig moet zijn geweest (fig. 133).⁴⁷ Ondanks de beveiligingsmaatregelen is kort daarop de stad ten prooi gevallen aan een grote brand. In tegenstelling tot *Oppidum Batavorum* krabbelde *Ulpia Noviomagus* er daarna weer een beetje bovenop, hoewel de grandeur uit de eerste honderd jaar van haar bestaan niet meer werd bereikt en het bewoonde areaal sterk werd verkleind. In de laatste decennia van de 3^e eeuw is de stad definitief opgegeven en concentreerden de overgebleven Nijmegenaren zich in een nieuwe versterking op het Valkhof/Kelfkensbos.⁴⁸

13.2 HET LEGER EN TEMPELS IN HET BATAAFSE GEBIED

Hierboven is al opgemerkt dat het Tiende Legioen, de *vexillatio Britannica* en een eenheid van het Negende legioen in de periode tussen 102/103 en 122 betrokken waren bij de versterking van de legerplaats op de Hunerberg en de bouw van enkele openbare gebouwen in *Ulpia Noviomagus*. Gestempelde dakpannen en het gebruik van grauwwacke wijzen onder meer uit dat het leger betrokken was bij de bouw van de tempels op het Nijmeegse Maasplein. Ook op het merendeel van de andere bekende tempellocaties in het Bataafse gebied (Empel, Elst-Westeraam, Elst-Centrum en Cuijk) zijn er aanwijzingen dat het leger aan het begin van de 2^e eeuw betrokken is geweest bij bouwactiviteiten ter plaatse. Voor de in de tweede helft van 1^e of het begin

42. Koster 2010, 147–149.

43. Künzl & Koepfel 2002, 27–29 en 30, fig. 56.

44. Bowman 1994.

45. Zie ook paragraaf 3.4.

46. Van Enkevort & Thijssen 1996, 73–74.

47. Zie ook paragraaf 2.8.1.

48. Zie Van Enkevort & Heirbaut (2009) voor een samenvatting van de ontwikkeling van de Romeinse stad.

van de 2^e eeuw gebouwde monumentale tempel van Kessel is dit minder duidelijk het geval. Wel vermoed Roymans dat met de bouw rond het jaar 100 is begonnen,⁴⁹ dezelfde tijd dat de andere tempels zijn opgetrokken.

De winning van de benodigde natuursteen en het transport over de rivier kan gezien de benodigde organisatiegraad en infrastructuur omstreeks het jaar 100 alleen maar zijn opgezet door het leger. Op basis hiervan nemen de opgravers van de tempel in Empel nabij 's Hertogenbosch aan dat dit gebouw door het leger, en mogelijk zelfs door het Tiende Legioen, is opgetrokken.⁵⁰ Een ter plaatse gevonden wij-inscriptie op een bronzen plaatje van een veteraan van het Tiende Legioen versterkt dit vermoeden.⁵¹ De relatie tussen het leger en de cultusplaats Elst-Westeraam uit zich op een geheel andere wijze. De in de vierde bouwphase, die globaal rond 100 na Chr. wordt gedateerd, in tuf- en kalksteen opgetrokken Gallo-Romeinse tempel is voorzien van een fundering van grauwacke,⁵² het bouw materiaal dat in dezelfde tijd op grote schaal in de Nijmeegse legerplaats is toegepast.

Aan de overzijde van de rivier, in het centrum van de vicus Elst (fig. 96), op de plek waar nu de Grote Kerk staat, stond een grote tempel die door Bogaers uitvoerig is onderzocht.⁵³ De eerste bouwphase van dit gebouw kan heel goed opgetrokken zijn in dezelfde periode als het in het paragraaf 8.4 besproken gebouw met de stenen fundering en het pannendak met antefixen op de St. Josephhof. Het is ook de periode dat in de legerplaats op de Fürstenberg bij Xanten in de belangrijkste gebouwen op ruime schaal hetzelfde bouw materiaal is benut. Het ligt niet voor de hand dat in het landelijke Elst deze steensoort eerder is gebruikt dan in het hoofdkwartier van het Nederrijnse leger. Daarmee lijkt de eerste tempel in Elst ruim twee decennia later te zijn opgetrokken dan de door Bogaers vastgestelde bouwdatum van omstreeks 40 na Chr. Volgens Bogaers is deze tempel tijdens de Bataafse Opstand door vuur verwoest. De tweede steenbouwphase van deze tempel is door Bogaers direct na de Bataafse Opstand gedateerd. Zowel in de eerste als de tweede steenbouwphase van de tempel is grauwacke in de funderingen gebruikt.⁵⁴ De tweede bouwphase van de tempel zou dan in de tweede gebruiksfase van grauwacke geplaatst mogen worden, de hierboven al toegelichte periode van omstreeks 101/103 tot 122 na Chr. Dat de tweede tempel in dezelfde periode als de versterking van de legerplaats in Nijmegen plaats vond, blijkt ook uit de treffende overeenkomsten tussen fragmenten van kapitelen van beide locaties.⁵⁵ Deze gelijktijdigheid wordt onderbouwd door numismatische en dendrochronologische dateringen waaruit blijkt dat de bouw omstreeks het jaar 100 heeft plaatsgevonden.⁵⁶ Ook een door het Tiende Legioen gestempelde dakpan uit het centrum van Elst zou met deze bouwactiviteiten in verband gebracht mogen worden.⁵⁷ Op enige afstand van de tempel zijn in maart 1970 resten van een ander, op eikenhouten palen en grauwacke gefundeerd gebouw gevonden dat in dezelfde tijd lijkt te zijn opgericht.⁵⁸ Ook nu weer laat het gebruik van grauwacke de betrokkenheid van het leger vermoeden.

Uit opgravingen is bekend dat het zuidelijke deel van de vicus *Ceuclum* omstreeks het jaar 100 is opgegeven,⁵⁹ de rest bleef in gebruik. Uit Cuijk komt een bouwinscriptie waaruit blijkt dat Trajanus in 98–102 na Chr. zelf de hand heeft gehad in de bouw of herstel van een belangrijk gebouw op een nog onbekende locatie in de vicus.⁶⁰ In die tijd is in de buurt van de vindplaats van een deel van deze inscriptie ook een grintweg aangelegd, waarvan aan weerszijden de resten van twee Gallo-Romeinse tempels zijn aangetroffen.⁶¹ Dat het Tiende Legioen bij bouwactiviteiten in Cuijk betrokken is geweest, bewijzen verschillende dakpanstempels, al is onduidelijk of zij voor of na de herstructurering van de nederzetting zijn gebruikt.⁶²

Samenvattend mag gesteld worden dat het leger kort na de ambtsaanvaarding van Trajanus maatregelen heeft genomen om de militaire en civiele infrastructuur in delen van de *civitas Batavorum* te versterken. In dat kader is het Tiende Legioen kort na het jaar 100 begonnen met de versterking van haar legerplaats op de Hunerberg in Nijmegen. Zij gebruikte daarvoor onder andere uit de regio Koblenz door het leger aangevoerde grauwacke en in de eigen pannenbakkerij op De Holdeurn vervaardigde tegulae. Na het vertrek van het legioen namen de *vexillatio Britannica* en een eenheid van het Negende Legioen deze taak over. Bogaers ziet in de tempel Elst-Centrum nog een door de Romeinse staat gefinancierd project waarmee het verbond tussen de Romeinen en de Bataven is gesymboliseerd.⁶³ Eerder lijkt de bouw van de tempel van Elst-Centrum onderdeel van een groter plan waarbij het westelijke deel van de

49. Roymans 2004, 134–144.

50. Roymans, Derks & Klomp 1994, 42–47.

51. Roymans & Derks 1994b, 22 en 26.

52. Zie paragraaf 10.6.

53. Bogaers 1955.

54. Bogaers 1955, 144–145.

55. Mondelinge mededeling Jan Thijssen. Vergelijk Koster, Peterse & Swinkels 2002, 24 met Bogaers 1955, pl. 42.

56. Derks 2002; Heeren, Hoff & Derks 2008, 33–34.

57. Willems 1981, 187, fig. 50.

58. Bogaers 1970.

59. Zie paragraaf 8.6.

60. Haalebos 2002b.

61. Bogaers 1967a, 110.

62. Haalebos 2002c.

63. Bogaers 1955, 194.

kort daarvoor gestichte provincie *Germania inferior* in korte tijd geïntegreerd is in het Imperium. Bij dit alomvattende plan (versterking van de Nijmeegse legerplaats, stadsrecht voor en naamgeving aan de Bataafse hoofdplaats, burgerrechtverleningen, limesweg, mijlpalen, verbouwingen in en bij West-Nederlandse castella, tempels op het Bataafse platteland, tempels Maasplein en badhuis in Nijmegen, bouwinscriptie Cuijk) waren het Tiende Legioen en haar opvolgers in Nijmegen betrokken. Het is dan ook maar zeer de vraag of de bouw van grote tempels op het Bataafse platteland zijn bekostigd door prominente leden van de Bataafse aristocratie om haar machtspositie, aanzien en prestige als weldoener binnen de Bataafse gemeenschap te onderstrepen en om haar loyaliteit ten aanzien van de keizer te tonen.⁶⁴ Daarbij kan nog opgemerkt worden dat de provincie keizerlijk eigendom was. In de eerste helft van de 1^e eeuw werd in Italië door senatoren hoofdzakelijk in tempels geïnvesteerd, later vooral in theaters en amfitheaters.⁶⁵ Het is dan ook aantrekkelijk om te veronderstellen dat de investeringen gedurende de jaren 101/103 tot 122 in de openbare gebouwen in *Ulpia Noviomagus* en de tempels op het platteland op initiatief van de keizer zelf zijn geschied. Ook de opvolger van Trajanus, Hadrianus, investeerde in *Germania inferior* zo is gebleken. Tijdens zijn bezoek aan de Germaanse provincies in 121–122 heeft hij opdracht gegeven militaire installaties langs de grens te versterken, zo blijkt uit dendrochronologisch onderzoek.⁶⁶ In die tijd heeft ook de hoofdplaats van de Cananefaten haar naam *Forum Hadriani* gekregen.⁶⁷

13.3 NIEUWE NEDERZETTINGEN OP HET PLATTELAND

Ook op het platteland vinden na Bataafse Opstand tal van veranderingen plaats. Deze kunnen vanuit verschillende perspectieven worden benaderd. In hoofdstuk 2 is al de opkomst van een nieuwe, regionaal vervaardigde categorie aardewerk besproken. In deze en volgende paragrafen wordt ingegaan op de ruimtelijke en morfologische veranderingen in enkele nederzettingen en de introductie van nieuwe bouwmaterialen. De sociale en economische interpretaties die hierbij op de achtergrond zeker een grote rol hebben gespeeld, zullen slechts zijdelings aan de orde komen.

De groeiende niet-agrarische bevolking in de nieuw gestichte militaire en urbane centra in het Nederrijngebied was niet in staat te voorzien in haar eerste levensbehoeften. De toenemende vraag naar voedsel en andere agrarische producten werd in de loop van de 1^e eeuw opgevangen door een intensivering van de landbouw in het achterland van de limes. De bevolking reageerde daar al naar gelang de agrarische mogelijkheden per regio anders op, wat zich onder meer uitte in de introductie van nieuwe (Gallo-)Romeinse elementen in de architectuur en uitleg van de nederzettingen.

Door een combinatie van de natuurlijke vruchtbaarheid van de lössgronden, de nabijheid van afzetmarkten en de ontvankelijkheid van vooral de bovenlaag van de bevolking voor Romeinse waarden en normen en de daarmee geassocieerde levensstijl, werden vanaf het midden van de 1^e eeuw in het zuiden van het Nederrijngebied, Centraal-België en Noord-Frankrijk talrijke villa's gebouwd. Daartoe behoort ook het Zuid-Limburgse lössgebied. Roymans omschrijft deze regio's als villa-landschappen. De op surplusproductie georiënteerde landbouwbedrijven concentreerden zich vooral rond de militaire en civiele centra en langs de belangrijkste heerbanen. De militaire geldstromen richting limes en de daaruit ontstane vraag naar eerste levensbehoeften waren in deze regio's verantwoordelijk voor het ontstaan van een markteconomie. De groei van het aantal villa's op de lössgronden was sterk gerelateerd aan de intensivering van grootschalige graanproductie, en op kleinere schaal aan wijnbouw langs de Moezel en schapenteelt (textiel) in Noord-Frankrijk. Veeteelt speelde een ondergeschikte rol in het markt-georiënteerde deel van de villa-economie op de lössgronden. Het leger verwierf het benodigde graan op de markt en via belastingheffing (in natura). Binnen het zuidelijke Nederrijngebied, Centraal-België en Noord-Frankrijk zijn grote verschillen waar te nemen in omvang, rijkdom en ruimtelijke spreiding van de villa's. „*In fact each region has its own specific dynamics concerning the development of the villas, their distribution density, internal differentiation etc.*”⁶⁸ De villa's in de meeste regio's kwamen voort uit oudere nederzettingen en de eigenaren maakten deel uit van de regionale elite. De agrarische intensivering kan volgens Roymans niet los gezien worden van veranderingen in de

64. Roymans & Derks 1994b, 34.

65. Lomas 2003, 31, tabel.

66. Hensing 1999; Haalebos & Willems 1999a; 1999b.

67. Buijtenwerf 2010, 241–244.

68. Roymans 1996, 59–64. Zie ook Roymans & Derks 2011, 3, fig. 1 en 18.

sociale organisatie van de „villa-based mode of production,” waarbij de geromaniseerde elites steeds meer controle verwierven over het landelijke arbeidspotentieel en het grondeigendom op het platteland.⁶⁹

Het deel van Zuid-Nederland dat ten noorden van de Zuid-Limburgse löss ligt, behoorde volgens Roymans tot de niet-villalandschappen. De oorzaak van het ontbreken van villa's op de zand- en kleigronden ligt volgens hem in het overheersen van de meer extensieve veeteelt. De verwantschapsrelaties, communale bezitsverhoudingen en de kenmerkende pastorale en martiale ideologie van de op het zand en de klei wonende gemeenschappen zouden een ontwikkeling van een villa-systeem hebben tegengehouden, waardoor het traditionele woonstalhuis de typerende gebouwvorm is gebleven. Omdat deze gebouwvorm in meer dan 95% van het totale aantal landelijke nederzettingen in de regio's ten noorden van de lösszone in Zuid-Nederland overheerst worden zij door hem tot de niet-villalandschappen gerekend.⁷⁰

„Exactly what constitutes a Roman villa is a subject that will be probably be debated forever...”⁷¹ Heimberg omschrijft een Romeinse villa als „... bäuerliches Betrieb, ein Gehoft, ein Landgut, zu dessen Baubestand ein Wohnhaus und diverse Wirtschaftsgebäude gehören: Scheunen, Speicher, Remisen und Ställe. (...) Ökonomisch gesehen ist die Villa ein Unternehmen, das mit abhängigen Arbeitskräften und mit rationalisierten Methoden Überschüsse produziert, um diese am Markt zu verkaufen: Die Villenwirtschaft versorgte die nicht in der Landwirtschaft tätige Bevölkerung...”⁷² Roymans en Derks constateren dat het archeologisch onmogelijk is om een duidelijke scheiding aan te brengen tussen villa's en niet-villanederzettingen. Relationeel gedefinieerd is een villa volgens hen een boerderij die is geïntegreerd in de sociale en economische organisatie van de Romeinse wereld.⁷³ Morfologisch gedefinieerd kenmerkt een villa zich als „an agrarian settlement with a Roman-style, multi-roomed main house, partly constructed of stone and with a rectangular groundplan, solid floors, a tiled roof, and sometimes a hypocaust and a set of baths.”⁷⁴ Zij onderscheiden binnen de landelijke nederzettingen de volgende categorieën:⁷⁵

- grote en middelgrote villa's met een monumentaal hoofdgebouw met respectievelijk meer dan 30 en 15 vertrekken, alsook meerdere secundaire huizen voor afhankelijke families en arbeiders en andere bijgebouwen („villas with a double courtyard”). Ideeën betreffende axialiteit en symmetrie hebben grote invloed gehad bij de inrichting van het erf. De *pars urbana* is ruimtelijk gescheiden van de *pars rustica*, een teken dat de bewoners ook een onderkomen in de stad hebben gehad en lid zijn van de *ordo decurionum*, de gemeenteraad van een stad. De *pars rustica* wordt gedomineerd door een streng geordende aanleg van secundaire huizen; opslaggebouwen, schuren en waterputten ontbreken. De uitleg van deze villa's weerspiegelt in sterke mate een sociale hiërarchie.
- kleine, in hout en leem uitgevoerde, min of meer zelfstandige boerenbedrijven op de landgoederen van de onder de vorige categorie gerangschikte nederzettingen.
- kleine agrarische bedrijven („single farmstead”, „small single compound villa”) met een klein in steen uitgevoerd en geromaniseerd hoofdgebouw en een of twee secundaire huizen en opslaggebouwen. De hoofdbewoner is een boer uit de middenklasse die zijn landerijen in eigendom heeft en de controle heeft over de inzet van arbeid. Hij heeft geen directe banden met de stad.
- kleine clusters van woonstalhuizen die uit hout en leem zijn opgetrokken. De nederzettingen mogen worden gezien als onafhankelijke, productieve eenheden waarbij de afzonderlijke huishoudens mogelijk door familiebanden met elkaar verbonden zijn.

In tegenstelling tot wat Roymans stelt, is het niet zo dat de nederzettingslandschappen op de zand- en kleigronden van Zuid-Nederland geheel worden gedomineerd door traditionele nederzettingen. In verschillende nederzettingen worden vanaf het einde van de 1^e eeuw meer en meer (Gallo-)Romeinse invloeden zichtbaar in de uitleg van de nederzetting zelf en in de gebouwen. In de volgende paragrafen wordt ingegaan op nederzettingen die niet passen binnen het beeld van de traditionele platelandsnederzettingen op de zand- en kleigronden. Het geschetste beeld blijft daarbij voornamelijk beperkt tot een morfologische beschrijving van de (ontwikkeling van de) nederzettingen. Verder gedetailleerd onderzoek naar de ruimtelijke uitleg van de

69. Roymans 1996, 65–67.

70. Roymans 1996, 72–74 en 82–84; Slofstra 2002, 35–36. Zie ook Roymans & Derks 2011, 3, fig. 1. Vergelijk Brulet 2008, 143, fig. 186.

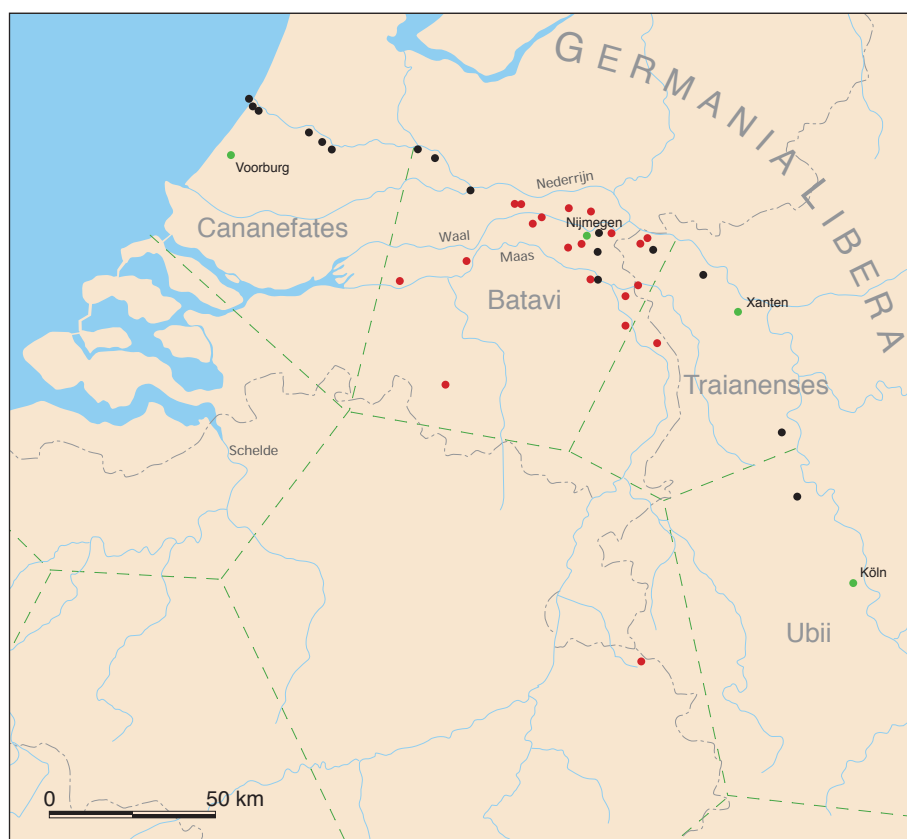
71. Willems 1984a, 112.

72. Heimberg 2002/2003, 59.

73. Zie ook Rivet 1969, 177; Slofstra 1983, 84.

74. Roymans & Derks 2011, 2. Een vergelijkbare maar enigszins afwijkende definitie geven Roymans & Habermehl (2011b, 83, noot 1).

75. Roymans & Derks 2011, 2 en 23–25.

Figuur 134. Verspreidingskaart van stempels op dakpannen van de Legio X Gemina.

RM

nederzettingen, de architectuur van de gebouwen, de gebruikte bouwmaterialen, de locatie in het natuurlijke landschap, de relaties tussen nederzettingen en de agrarische activiteiten van de bewoners kunnen het bestaande beeld van het leven op het platteland gedurende de eerste drie eeuwen van onze jaartelling aanmerkelijk veranderen.

13.4 HET LEGER EN VILLA'S

In de Augusteïsch–Tiberische tijd veranderde er nog niet zo veel op het platteland. Incidenteel belandde er in de nederzettingen gedraaid aardewerk dat door Roymans aan teruggekeerde veteranen wordt toegeschreven.⁷⁶ In de daarop volgende Claudisch–Neronische periode waren er in sommige nederzettingen, zoals in Deest,⁷⁷ opmerkelijke hoeveelheden gedraaid aardewerk in gebruik, maar op de meeste vindplaatsen die dateren van voor de Bataafse Opstand blijft het beperkt tot enkele scherven.⁷⁸ Pas na de opstand komen de veranderingen op de zand- en kleigronden in een stroomversnelling. Deze houden verband met de veranderingen die in paragraaf 13.1 in het kort zijn beschreven. Binnen dit veranderende perspectief mag ook de opgave van het lokaal geproduceerde handgevormde aardewerk en de opkomst van grijs Bataafs aardewerk (hoofdstuk 2) geplaatst worden.

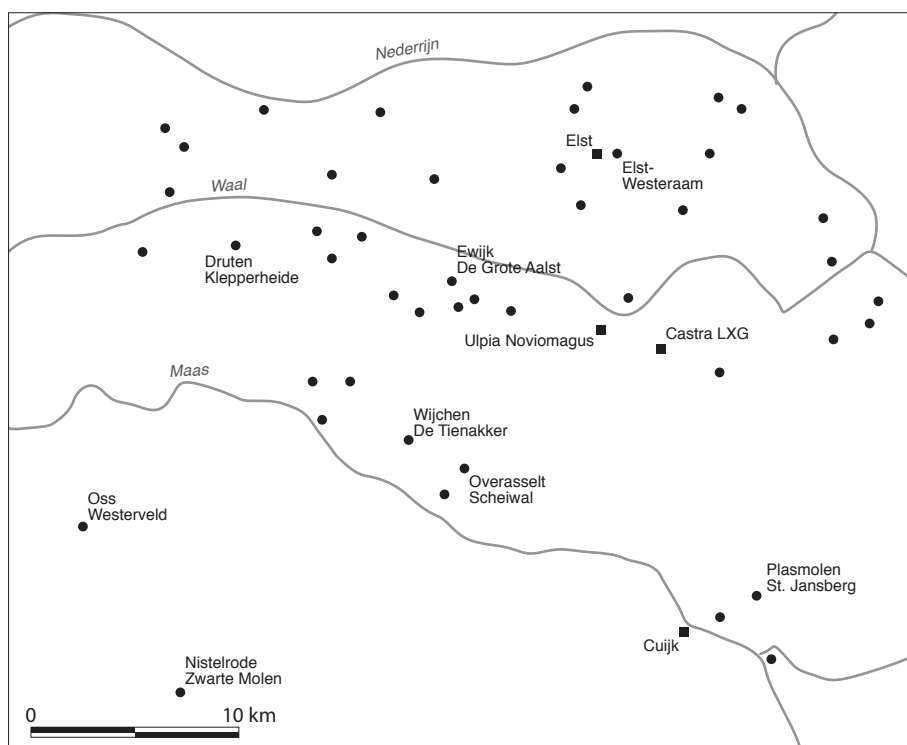
Er zijn aanwijzingen dat het leger betrokken is geweest bij de veranderingen op het Bataafse platteland. Door het onderzoek in Nijmegen is bekend dat het Tiende Legioen tegulae met een halfronde rand (*Viertelrundstab*) heeft vervaardigd in haar eigen pannenbakkerij op De Holdeurn. Deze wijken door de kenmerkende randvorm sterk af van alle andere uit Romeins Nederland bekende tegulae. Helaas is in de Nederlandse archeologie weinig aandacht besteed aan bijzondere tegulavormen. Daardoor kan de randvorm niet als een 'gidsfossiel' gebruikt worden bij het traceren van bouw materiaal van het Tiende Legioen in het Bataafse gebied en blijft de verspreidingskaart beperkt tot de door het legioen gestempelde grofkeramiek (fig. 134).⁷⁹ Daaruit blijkt duidelijk dat de verspreiding van de gestempelde grofkeramiek van het Tiende Legioen zich niet beperkt tot Nijmegen en de castella aan de Rijn. Ook op het Bataafse platteland is grofkeramisch materiaal van dit legioen gebruikt. Vermoedelijk zou een verspreidingskaart van het (fijne) legioens aardewerk uit De Holdeurn een vergelijkbaar beeld laten zien, maar dit aardewerk is zeker niet op alle

76. Roymans 2011a, 148–152.

77. Van Bergen, Janssen & Tuijn 2008.

78. Zie bijvoorbeeld Vos 2009, 203–207.

79. Gebaseerd op Haalebos 2001, 476, fig. 5; Schmitz 2002, 348, fig. 6. Aanvullingen: Afferden-Gening, tussen N271 en Maas: mondelinge mededeling Tessa de Groot; Diessen: Siemons, Kortlang & Hiddink 2002, 22–23, fig. 19.

Figuur 135. De vindplaatsen van (bak)steen uit de Romeinse tijd in de omgeving van Nijmegen. Bron: grotendeels gebaseerd op ARCHIS. RM

vindplaatsen als zodanig herkend.⁸⁰ Wel schrijft Willems dat „the conclusion must be that fine Nijmegen ware is generally restricted to military settlements but that it does occur sporadically in some relatively wealthy non-military settlements which may have had a special relation to the army.”⁸¹ Haalebos onderschrijft deze conclusie.⁸²

Behalve de gestempelde grofkeramiek van het Tiende Legioen is er ook gestempelde baksteen van de *vexillatio Britannica*⁸³ op de villa-terreinen Beuningen-De Heuve, Wijchen-De Tienakker en Ewijk-De Grote Aalst aangetroffen.⁸⁴ Twee stempels zijn verder bekend van de vindplaats Wijchen-De Pas.⁸⁵ Daarnaast getuigt een inscriptie op een hanger van paardentuig van het villaterrein Ewijk-De Grote Aalst van een relatie tussen de bewoners van deze nederzetting en de in Nijmegen gestationeerde *vexillatio* van het Negende Legioen.⁸⁶ De op het Bataafse platteland aangetroffen gestempelde militaire grofkeramiek laat zien dat de relatie tussen het leger en het achterland van Nijmegen nauwer is geweest dan op het eerste gezicht gedacht mocht worden, hoewel Willems opmerkt dat het aantal stempels te beperkt is om aan te mogen nemen dat er sprake kan zijn geweest van een echt militair territorium.⁸⁷

Zoals eerder is vastgesteld, is in Nijmegen gedurende twee perioden grauwwacke primair benut in funderingen van gebouwen. De context van de eerste periode waarin dit gesteente is aangetroffen in een Neronisch gebouw in *Oppidum Batavorum*, is in paragraaf 8.4 al besproken. Ook de tweede periode van het gebruik van dit bouw materiaal in Nijmegen en in de tempels op het Bataafse platteland gedurende de eerste decennia van de 2^e eeuw is in de paragrafen 13.1–2 behandeld. Maar er zijn meer niet-militaire vindplaatsen waar grauwwacke uit de tweede gebruikperiode is aangetroffen. Het betreft vooral vindplaatsen waar resten van een villa zijn aangetroffen: Druten-Klepperhei, Ewijk-De Grote Aalst, Plasmolen-St. Jansberg en Wijchen-De Tienakker.⁸⁸ Het materiaal is ook verwerkt in een gebouw in Nijmegen-Lent, maar het is nog onduidelijk of dit tot een villa of een vicus heeft behoord.⁸⁹ Verder is in een grafmonument in Overasselt, op 300 m ten zuidwesten van de door Braat onderzochte villa Overasselt-Scheiwal,⁹⁰ naast tufsteen en kalksteen grauwwacke aangetroffen.⁹¹ Van twee van deze villa-terreinen zijn ook door het Tiende Legioen gestempelde dakpannen bekend: Druten-Klepperhei en Plasmolen-St. Jansberg (2×).⁹²

Het gebruik van voor die tijd typerende militaire bouwmaterialen als gestempelde grofkeramiek en grauwwacke in verschillende gebouwen in landelijke nederzettingen

80. Haalebos & Thijssen 1977, 109–110; Haalebos 2001, 474, fig. 4 en noot 11.

81. Willems 1981, 170–171.

82. Haalebos 2001, 473–474 en noot 11.

83. Strobel 1988, 451; Haalebos 2000b, 474–476; 2000c, 26–28.

84. Willems 1981, 113 en 187, fig. 50; Meijers 1983; Verhelst 2008, 35, fig. 14.

85. Janssen & Tuijn 1972, 12; Willems 1981, 117.

86. Haalebos 2000a, 23–24; 2000b, 473; 2000c, 20–24.

87. Willems 1984a, 191.

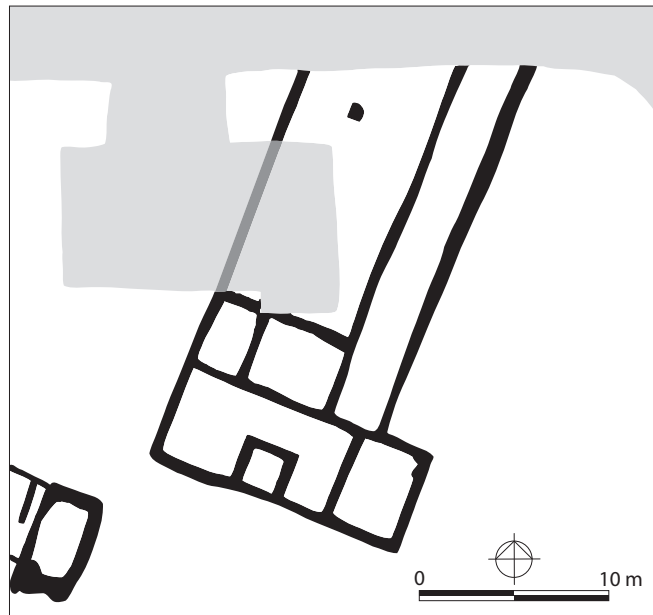
88. Druten-Klepperhei: Hulst 1978; Ewijk-De Grote Aalst: opgraving ROB februari 1997, documentatie auteur; Plasmolen-St. Jansberg: eigen waarneming; Wijchen-De Tienakker: paragraaf 11.1.

89. Van Es & Hulst 1991, 61–65.

90. Braat 1934.

91. Haarluis & Flokstra 2005, 21; De Groot, De Kort & Muller 2009.

92. Braat 1934, fig. 7.34–35; Willems 1981, 124, nr. 377 en 187, fig. 50.

Figuur 136. *Domus in Nijmegen.*

RM

in het achterland van Nijmegen (fig. 135), evenals de vondst van de hanger van het Negende Legioen in Ewijk, suggereert dat het Romeinse leger tussen 101/103 en 122, maar mogelijk ook al enkele jaren eerder, betrokken is geweest bij grootschalige bouwactiviteiten op het Bataafse platteland. De Bataven waren niet gewend om met deze materialen te bouwen, ook al doordat bruikbare natuursteen in hun woongebied niet voorkomt en ze geen dakpannen gebruikten. Het op het platteland aangetroffen bouw materiaal is daarom geleverd door het leger. Bovendien hadden alleen (Gallo-) Romeinse architecten de benodigde kennis om in steen en volgens Romeinse bouw-schema's te bouwen. Het ligt voor de hand dat deze architecten in dienst waren van het leger maar zekerheid daarover ontbreekt. In ieder geval wijst het gevonden bouw materiaal op de villaterreinen van Beuningen-De Heuve, Druten-Klepperhei, Ewijk-De Grote Aalst, Overasselt-Scheiwal, Plasmolen-St. Jansberg en Wijchen-De Tienakker op een betrokkenheid van de in Nijmegen gestationeerde eenheden bij de bouw van monumentale villa's rond Nijmegen aan het begin van de 2^e eeuw.

13.5 VILLA'S EN DE NIJMEEGSE ORDO DECURIONUM

De verlening van stadsrecht aan de stedelijke nederzetting in Nijmegen en de introductie van een civiel systeem van zelfbestuur betekende aan het einde van de 1^e eeuw het einde van de oude tribale senaat van ouderlingen. De *civitas Batavorum* werd vanaf dat moment geleid door een op Romeinse leest geschoeide bestuurlijke elite van municipale magistraten en de *ordo decurionum*. Alleen vrijgeboren burgers van lokale oorsprong en van onbesproken gedrag maakten deel uit van deze elite. Het grootste deel van hun leven speelde zich af in de stad. Zij werden geacht een deel van hun bezit te investeren in de constructie of reparatie van openbare gebouwen of spelen tijdens de religieuze festivals, wat betekent dat zij over een groot vermogen moesten beschikken. Behalve enkele handelaren en transporteurs waren de meeste bestuurders in de Lage Landen in navolging van hun Italische voorbeelden bijna als vanzelfsprekend grootgrondbezitters. Zij bezaten een of meerdere landgoederen (villa's) waarvan de opbrengsten sterk bijdroegen aan hun vermogen. Tegelijkertijd dienden deze als buitenplaats om regelmatig de stedelijke hectiek te kunnen ontvluchten.⁹³

In 1922–1923 zijn in Valkenburg-Houthem bij een opgraving op het terrein van de Romeinse villa bij Vogelenzang in het Ravensbosch drie bronzen plaatjes met vier inscripties gevonden. Uit de teksten blijkt dat M(arcus) Vitalinius [– –] en T(itus) Tertinius [Cor]nu[tus] de opeenvolgende eigenaren van de villa zijn geweest. Voorts hebben zij ook hoge bestuurlijke ambten bekleed in de *Colonia Ulpia Traiana*.⁹⁴ De financiële verplichting van de bestuurlijke elite om te investeren kwam niet alleen tot uitdrukking in het openbare leven. Ter vergroting van hun status en prestige

93. Derks 2011.

94. Derks 2011, 118–127.

bouwden zij op hun landgoed weelderige woonhuizen naar Romeins model, met vloermozaïeken en muurschilderingen. Naast de villa Vogelenzang zal ook de villa van Maasbracht eigendom zijn geweest van een van de leden van de bestuurlijke elite van Xanten. De muurschilderingen in het Maasbrachtse woonhuis met een gladiatorenscene en twee figuren, een met een beurs en de ander met een tablet om de boekhouding bij te houden, verwijzen direct naar de hoge status van de bewoners.⁹⁵

Roymans en Derks onderscheiden nieuwe, op instigatie van de overheid (bijvoorbeeld *coloniae*) gekoloniseerde villa-landschappen en villa-landschappen die het resultaat zijn van een transformatie van het oude nederzettingslandschap.⁹⁶ Alles wijst erop dat niet alleen de villa's van Valkenburg-Houthem en Maasbracht maar ook de rond 100 in de regio Nijmegen gestichte villa's tot de eerste groep behoren. Het leger heeft door de toelevering van bouw materiaal en technische kennis het mogelijk gemaakt een geforceerde kolonisatie van de regio Nijmegen, het kerngebied van de *civitas Batavorum*, door te voeren. Daarbij kan zeker ook eigenbelang een rol hebben gespeeld, omdat de in Nijmegen gestationeerde troepen voor de eerste levensbehoeften afhankelijk waren van de aanvoer uit de regio.

Gezien de monumentaliteit van de villa's van Druten, Ewijk en Plasmolen, waarvan de laatste het grootste woonhuis bezit dat op Nederlands grondgebied is aangetroffen,⁹⁷ en de aangetoonde *pars urbana* in Druten, ligt het voor de hand dat eigenaren van deze bedrijven tot de sociale en bestuurlijke bovenlaag van de *civitas* hebben behoord.⁹⁸ Hoewel verder amper onderzocht, mag aangenomen worden dat hetzelfde geldt voor meer villa's rond Nijmegen (fig. 135). De eigenaren van deze landgoederen hadden ook een woning in Nijmegen. Mogelijk dat een omstreeks het jaar 100 gebouwde, op een villa naar Rijnlands model lijkende woning, dicht bij de tempels op het Maasplein, de stedelijke *domus* van een dergelijk personage is geweest (fig. 136). In Nijmegen zal de politieke basis van de villa-eigenaren hebben gelegen; zij waren daar lid van de *ordo decurionum*.⁹⁹ Opvallend genoeg zijn de enige twee van inscripties bekende *decuriones* van de *civitas Batavorum* handelaren,¹⁰⁰ maar dit lijkt toeval, of het moet zijn dat de eigenaren van de villa's rond Nijmegen in latere tijden van mindere statuus zijn geweest dan die aan het begin van de 2^e eeuw, waardoor er op bepaalde momenten te weinig villa-eigenaren waren om de 'gemeenteraad' te completeren. Hierop zou de vervanging van het grotere, monumentale villa-complex met peristylum van Druten-Klepperhei door een 'doorsnee' villa van het Rijnlands model kunnen duiden (paragraaf 11.2.6).

Opvallend genoeg vertonen de min of meer gelijktijdig gebouwde villa's van Druten-Klepperhei, Wijchen-De Tienakker, Ewijk-De Grote Aalst en Plasmolen-St. Jansberg¹⁰¹ grote morfologische verschillen. De verscheidenheid in grafmonumenten – het mediterrane aandoende mausoleum van Druten-Klepperhei, de grafheuvel met palenkrans van Wijchen-De Tienakker en het mausoleum of tumulus met een natuurstenen basement 300 m ten zuidwesten van de villa Overasselt-Scheiwal¹⁰² – onderstreept dit alleen maar. Aan deze drie grafmonumenten mogen de eerder genoemde graftuinen met grafpijlers in het grafveld van *Ulpia Noviomagus* toegevoegd worden. De diversiteit aan villa's en grafmonumenten lijkt een grote verscheidenheid in de samenstelling van de *ordo decurionum* van *Ulpia Noviomagus* gedurende de laatste jaren van de 1^e eeuw en de eerste decennia van de 2^e eeuw te weerspiegelen. Het hoeven zeker niet allemaal 'Bataafse' veteranen te zijn geweest zoals misschien wel uit de vondsten in de rijke graven in Nijmegen mag worden afgeleid.¹⁰³ Zij kunnen heel goed een andere achtergrond hebben en uit verschillende delen van het Romeinse rijk afkomstig zijn. Deze verscheidenheid kan echter ook anders opgevat worden.¹⁰⁴ Zo kunnen de villa's wel ongeveer gelijktijdig zijn gebouwd maar de villa-eigenaren hoeven niet gelijktijdig te zijn overleden. Ook kan in het dodenbestel een concurrentie in prestige vermoed worden waardoor men naar verschillende, afwijkende vormen (grootte, allure) van grafmonumenten greep. Hetzelfde geldt natuurlijk voor de woningen. 'Elke rijke wil een uniek huis.'

Als al niet in 85, toen de provincie *Germania inferior* en de civitates een formele status kregen, een *ordo decurionum* in de Nijmeegse vicus zetelde,¹⁰⁵ kreeg zij die zeker wel op het moment dat de stad in 98 of kort daarna stadsrechten kreeg. Op het gevaar af in een cirkelredenering te belanden, mag misschien wel gesteld worden dat de verlening van stadsrechten de aanleiding is geweest om de besproken villa's op

95. Willems 1982; Van Dierendonck, Swinkels & Willems 1987; Swinkels 1987; Derks 2011, 127.

96. Roymans & Derks 2011, 8.

97. Braat 1934; Hazenberg & Vos 1999.

98. Zie ook Heimberg 2002/2003, 90.

99. Drinkwater 1983, 199; Roymans & Derks 2011, 14–15.

100. Willems 1984a, 107; 1988, 246.

101. Zie hoofdstuk 11; Hazenberg & Vos 1999; Peterse, Swinkels & Koster 2005, 267–270.

102. Haarhuis & Flokstra 2005.

103. Koster 2010. Een vergelijkbaar grafmonument is in dezelfde tijd (!) nabij de villa van Hoogeloon-Kerkackers opgericht (Roymans 2011b). Zie paragraaf 13.1

104. Met dank aan Paul van der Heijden.

105. Vgl. Willems 1984a, 106–107.

het platteland rond *Ulpia Noviomagus* te stichten, ook al omdat uit het onderzoek op de villa-terreinen in Druten, Ewijk en Wijchen geen 'harde' aanwijzingen naar voren zijn gekomen dat de villa's directe voorgangers uit de jaren voor de Bataafse Opstand hebben.

13.6 VAN PORTICUSHUIS NAAR VILLA

Eerder is opgemerkt dat het deel van Zuid-Nederland ten noorden van de lössgronden tot de niet-villalandschappen in het noordwestelijke deel van het Imperium gerekend mag worden. Pastorale en martiale tradities zouden op de zand- en kleigronden een belemmering zijn geweest voor de opkomst van villa's. Volgens Slofstra hoeven pastorale tradities op zichzelf echter geen belemmering te zijn voor het ontstaan van villa's.¹⁰⁶ Volgens hem zou er theoretisch gezien ook een villa-systeem met een 'villa mode of production' op de zand- en kleigronden ontstaan moeten zijn. Het is namelijk niet goed voorstelbaar dat de stichting van *Ulpia Noviomagus* en *Forum Hadriani* „niet geleid heeft tot een nieuwe organisatie van de agrarische economie, gericht op de voorziening van de stedelijke markt en de uitbouw en verfraaiing van de steden. (...) Zonder grootgrondbezitters, villa-heren, geen stadsbestuur en geen bouwprogramma's op basis van munificentia.”¹⁰⁷ „The villasystem probably did exist; it simply looks different and is difficult to trace archaeologically.”¹⁰⁸

In het voorgaande is al opgemerkt dat rond het jaar 100, ongeveer gelijktijdig met het moment dat *Ulpia Noviomagus* stadsrechten en een nieuwe naam kreeg, meerdere grote, monumentale villa's zijn gesticht in het achterland van Nijmegen. Drie van deze villa's zijn in hoofdstuk 11 nader toegelicht. Ook is op basis van een aantal vondsten en overwegingen de conclusie getrokken dat het leger een rol heeft gespeeld in deze kolonisatiegolf. Daarmee lijkt de door Slofstra geconstateerde „*schrale archeologische werkelijkheid*”¹⁰⁹ tussen theorie en praktijk voor de regio Nijmegen langzaam maar zeker ingevuld te kunnen worden.

Met villa's als die in Wijchen-De Tienakker, Druten-Klepperhei, Ewijk-De Grote Aalst en Plasmolen-St. Jansberg is voor het Bataafse gebied rond Nijmegen een regionale variant gedefinieerd voor de door Roymans en Derks onderscheiden groep van grote en middelgrote villa's. Maar daarmee bestaat nog geen zicht op de andere door hun gedefinieerde groep van villa's, de kleine *single compound* villa's op de zand- en kleigronden. Ook op dit punt gloort er licht aan de horizon.¹¹⁰ Daartoe worden de porticushuizen, een in de laatste decennia veel (qua architectuur en functie) bediscussieerd fenomeen in de provinciaal-Romeinse archeologie in Nederland, onder de loep genomen.

De discussie begon na de ontdekking van de plattegrond van het eerste huis met een porticus, huis 78 in de nederzetting Oss-Westerveld.¹¹¹ Deze de haaks op de wandgreppels staande greppels worden als funderingsgreppels van de porticus gezien. Fragmenten van dakpannen uit de sporen van het huis laten veronderstellen dat een deel van de dakbedekking (de porticus?) uit pannen heeft bestaan.¹¹² Vos denkt echter dat de haakse greppels uitgraafkuilen van buitenstijlen zijn en dat het geringe aantal dakpanfragmenten en de heterogeniteit van dit materiaal aangeeft dat zij niet op het dak kunnen gelegen hebben.¹¹³

In hun proefschriften gaan Heeren en Vos uitgebreid in op de aan het huis uit Oss verwante huizen met plattegronden met buitenstijlen en de deels door beiden, gezamenlijk ontwikkelde ideeën aangaande de betekenis van deze huizen.¹¹⁴ Vos beargumenteert dat dit huistype niet kan zijn geëvolueerd uit oudere huistypen uit de midden- en late ijzertijd maar pas in de Romeinse tijd is ontwikkeld, waarbij hij opmerkt dat buitenstijlen uit constructietechnisch oogpunt niet noodzakelijk zijn. In de discussie over de porticushuizen spelen de gebouwen met buitenstijlen dicht bij de wand geen rol.¹¹⁵ Bij de porticushuizen staan volgens Vos de buitenstijlen meer dan 1 m van de wand. Binnen de porticushuizen onderscheidt hij huizen met rondom buitenstijlen¹¹⁶ en huizen met buitenstijlen aan minimaal één van de korte zijden.¹¹⁷

Heeren onderscheidt eveneens twee groepen binnen de porticushuizen, namelijk huizen met buitenstijlen die aan drie of vier zijden rond het huis lopen en huizen met een uitbouw aan een van de lange zijden die langer is dan het huis zelf (Druten-Klepperhei huis 12, Hoogeloon-Kerkakkers huis XXVIII, Den Haag-Wateringseveld huis 107).¹¹⁸ De afstand van de buitenstijlen tot de wand bedraagt volgens hem

106. Slofstra 2002, 36.

107. Slofstra 2003, 3. Zie ook Slofstra 2002, 37; Willems 1984a, 112.

108. Slofstra 2002, 37.

109. Slofstra 2003.

110. Op deze plaats wordt niet ingegaan op de villa's in het Noord- en Midden-Limburgse Maasdal. Schatorjé 1985; Willems 1987b, 9, fig. 3. De villa's van Afferden-Gening (Vermeulen-Bekker 2006; De Groot et al. 2008), Arcen-Schandelo (Schatorjé 1984) en Venray-Hoogrieboek (hoofdstuk 5) zijn beperkt onderzocht.

111. Schinkel 1998, 199–201; Wesselingh 2000, 83, fig. 82a. In het proefschrift van Schinkel wordt de plattegrond tot de groep huizen van het type Oss-Ussen 8C gerekend. De discussie begon met de publicatie van Van der Sanden (1987a, 64–65).

112. Van der Sanden 1987a, 64–65; Slofstra 1991, 103; Roymans 1996, 74; Wesselingh 2000, 78, 83, fig. 82a en 134–135.

113. Vos 2009, 242, noot 197.

114. Heeren 2009, 155, 160, in het bijzonder 157, noot 305; Vos 2009, 237–251.

115. Zie bijvoorbeeld de huizen 8–10 en 20 in de villa Druten-Klepperhei (Hulst 1978).

116. Zie bijvoorbeeld Slofstra 1991, 149–150 en 163–165; Vos 2002, 82–84; Jansen 2007b, 103.

117. Vos 2009, 240.

118. Druten: Hulst 1978, 40, fig. 7; Hoogeloon: Slofstra 1987, bijlage; Den Haag: Siemons & Laan 2009, 60–63.

meer dan 1,5 m.¹¹⁹ In feite rekent Heeren, zonder ze expliciet in een groep onder te brengen, ook de huizen met buitenstijlen aan een of twee van de korte zijden tot de porticushuizen als hij de huizen 3 en 14 uit Tiel-Passewaaij in de discussie betreft. De kernconstructies van de porticushuizen zijn volgens Heeren traditioneel van oorsprong, de porticus is ontleend aan de Romeinse architectuur.¹²⁰ Hij sluit daarbij aan bij eerdere gedachten van Van Es. Deze ziet in porticushuis 11 in de nederzetting Druten-Klepperhei duidelijke elementen die teruggaan op huizen van het oudere Hapstype. Het jongere huis 13 met een eenbeukige inrichting, de groter afstanden tussen de wandpalen en de porticus wijzen (volgens Hulst) op Romeinse invloeden. „Es scheint möglich, ist aber in einzelnen Fällen schwer zu beweisen, das römische Architektur auf den heimischen Stamm „aufgepfropft“ wurd.“¹²¹ De binnen deze plattegronden van porticushuizen in Tiel aangetroffen fosfaatvlekken geven volgens Heeren aan dat porticushuizen als woonstalhuizen gezien mogen worden.¹²² Een andere verklaring voor deze verkleuringen zou ook de aanwezigheid van een toilet in huis kunnen zijn.

De plattegrond en de dakpanfragmenten brengen Slofstra er in 1991 toe porticushuis 78 in Oss als proto-villa te betitelen, een gebouw met architectonische elementen uit de Romeinse villa-wereld. Het huis past volgens hem in de ontwikkeling van een eenvoudig woonstalhuis naar een villa en de bewoners zouden tot de Bataafse elite gerekend mogen worden; „the architectural expression of the status of second-rate native chiefs who were not wealthy enough to build a Roman-style villa.“¹²³ Proto-villa is echter een wat ongelukkige term, omdat Slofstra hieronder ook het 3^e-eeuwse huis XXVIII in de nederzetting Hoogeloon-Kerkakkers verstaat (fig. 39), dat door hem als opvolger van het in de late 2^e eeuw tot ruïne vervallen stenen hoofdgebouw wordt beschouwd.¹²⁴ Slofstra merkt later op dat de term proto-villa niet deugt.¹²⁵ De term wordt tegenwoordig dan ook niet meer gebruikt „omdat de aan de term ten grondslag gelegen gedachten (...) niet als algemeen geldend worden aangenomen.“¹²⁶ Heeren spreekt zijn voorkeur dan ook uit om in plaats daarvan de naam veranda-boerderij te gebruiken.¹²⁷ Het gebruik van het woord veranda impliceert een open ruimte onder een dak.

Lange tijd is in navolging van Slofstra aangenomen dat het gebruikte architectonische element porticus ontleend is aan de Gallo-Romeinse villa-architectuur.¹²⁸ Volgens Vos is de kans dat de bewoners van het Bataafse platteland tijdens hun leven een ‘echte’ villa te zien kregen echter zeer gering.¹²⁹ De in hoofdstuk 11 besproken villa’s en de aanwijzingen voor andere villa’s (fig. 135) in het Bataafse gebied weerleggen deze aanname echter. Heeren vermoedt dat „veeteelt in de Romeinse beleving minder aanzien heeft dan akkerbouw en dat het woonstalhuis daarom moeilijk met Romeinse architectuur te combineren is.“¹³⁰ Volgens beide auteurs zullen de bewoners van het Bataafse platteland de inspiratie voor een porticus dan ook niet in de villa-architectuur hebben gevonden.

Vos komt tot de conclusie dat de architectuur van de porticushuizen is geïnspireerd op de gebouwen in de Romeinse castella, in het bijzonder de soldatenbarakken.¹³¹ „Het is belangrijk te constateren dat de porticus de plek is waar een groot deel van het sociale leven van de soldaat zich afspeelde.“ Bataafse soldaten uit de hulpstroepen keren na hun dienstdag terug naar hun geboortegrond en laten zich bij de bouw van een nieuw huis met porticus inspireren door hun verblijf in het leger. Ook het gebruik van de voorheen in de constructies onbekende ijzeren nagels zou zijn oorsprong vinden in de castella. Het gebruik van de porticus wijst volgens Vos op de sterke band tussen de Bataafse gemeenschap en het Romeinse leger, waarvan ook zegeldossjes en militaria belangrijke exponenten zijn.¹³²

Volgens Heeren ligt de oorsprong van de porticus op het Bataafse platteland ook in de castella, waar Bataafse mannen hun gehele dienstdag gedurende 25 jaar verbleven. Een verdere onderbouwing voor de militaire connectie ziet hij in Tiel in de militaria die in en bij de porticushuizen zijn gevonden, het gebruik van ijzeren nagels, de fundering van de middenstijlen op planken en de vondst van fragmenten van dakpannen en vensterglas in de sporen van enkele porticushuizen. De porticushuizen met deze karakteristieken zijn volgens hem door veteranen gebouwd maar ook een huis zonder porticus met veel militaria zou door een veteraan kunnen zijn gebouwd.¹³³

De porticus heeft een zekere uitstraling gehad die de identiteit van de bewoner(s) van een porticushuis heeft uitgedrukt. Op basis daarvan koppelt Vos de sociale interpretatie ‘veteranenboerderij’ aan deze uit leem en hout opgetrokken huizen.¹³⁴

119. Heeren 2009, 156.

120. Heeren 2009, 155–157. Zie ook Roymans 1996, 75.

121. Van Es 1982, 145. Zie ook Hulst (1980, 56 en 61) en Van Es (1981, 180).

122. Heeren 2009, 157.

123. Slofstra 1991, 163.

124. Slofstra 1991, 163–165 en 178, fig. 26.

125. Slofstra 2003, 6.

126. Vos 2009, 242.

127. Heeren 2009, 157 en 160.

128. Heeren 2009, 155; Vos 2009, 242 en 243, noot 201.

129. Vos 2009, 243.

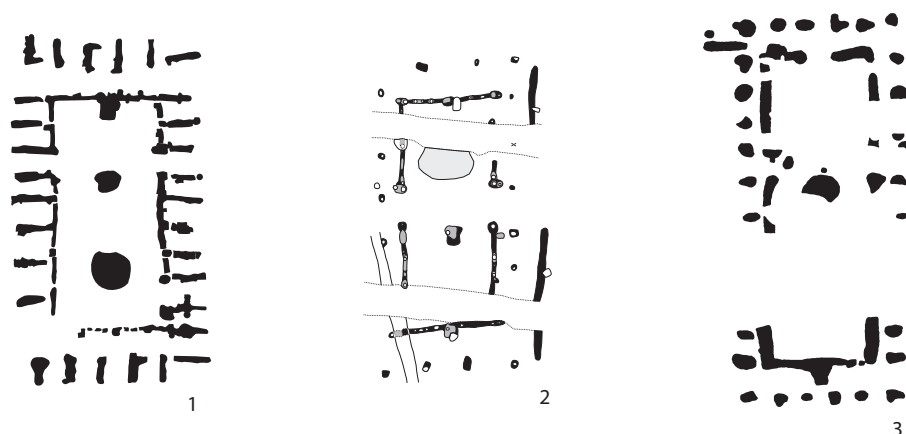
130. Heeren 2009, 157.

131. Ook bij het lineaire hoofdgebouw van de villa van Richebourg (F.) wordt als mogelijke inspiratiebron een barak vermoed (Barat 1999, 149).

132. Vos 2009, 243. Zie ook Derks & Roymans 2002; Nicolay 2005.

133. Heeren 2009, 157–160.

134. Vos 2009, 246; Vos & Blom 2012, 317–318. Zie ook Heeren 2009, 160.

Figuur 137. De porticushuizen van Oss-Westerveld (1), Tiel-Passewaaijse Hogeweg (2) en Nistelrode-Zwarte Molen (3). Schaal 1:500. Naar Wesselingh 2000, 83, fig. 82A; Heeren 62, fig. 21; Janssen 2007, 102, fig. 5.4.

Meer algemeen kan gesteld worden dat tweebeukige huizen met buitenstijlen zich vooral concentreren in de *civitas Batavorum*, waarbij Vos op basis van het verspreidingspatroon van dit type huizen de westgrens van het stamgebied ten westen van Breda legt.¹³⁵ „Huizen met buitenstijlen mogen dan als typisch Bataafse inventies worden gezien.”¹³⁶ Volgens Van Driel-Murray zou de bouw van een dergelijk huis als een anti-elitair statement van een teruggekeerde veteraan gezien kunnen worden, maar tegelijkertijd concludeert zij dat dergelijke gebouwen in andere provincies ontbreken.¹³⁷

Vos schaaft ook de steenbouw, in het bijzonder die gebouwen met een stenen sokkel die een vertaling zijn van een houten boerderij,¹³⁸ en huizen met een door een *hypocaust* verwarmd vertrek onder de noemer veteranenboerderij. De opgaande muren van deze huizen zijn volgens hem opgetrokken in vakwerk van hout en leem, al dan niet aan de binnenzijde voorzien van beschilderde bepleistering. Deze steenbouw lijkt pas rond het midden van de 2^e eeuw op te komen. De verklaring daarvoor ligt in een door Vos geschetst model van opeenvolgende generaties veteranen. Na een eervol ontslag uit de hulptroep krijgt de veteraan en zijn familie het Romeins burgerrecht. Veel geld zal de veteraan niet aan zijn dienstdadigheid hebben overgehouden. Wel krijgt zijn zoon door het burgerrecht de mogelijkheid om in een legioen te dienen en na het afzwaaien aanzienlijk meer vermogen en een grotere afzwaai-premie mee naar huis te nemen dan zijn vader. Dit geld is dan in de 2^e eeuw in de bouw van een deels versteende huis gestoken.¹³⁹

Samenvattend mag volgens Vos gesteld worden dat in alle versteende boerderijen en in boerderijen met porticus veteranen hebben gewoond, al zullen niet alle veteranen in dergelijke huizen hebben gewoond.¹⁴⁰ Wel kunnen in de loop van de tijd andere sociale mechanismen (mode?) een rol zijn gaan spelen bij de toepassing van militaire elementen in de huizenbouwtraditie. Het verspreidingsgebied van versteende huizen en huizen met een porticus blijft niet beperkt tot de *civitas Batavorum*, ze komen ook in de aangrenzende *civitas Cananefatum* (Harnaschpolder-Schipluiden, Den Haag-Wateringseveld, Rijswijk-De Bult) en de *civitas Tungrorum* (Hoogeloon) voor. Huizen met buitenstijlen dateren volgens hem vanaf de Flavische periode, huizen met een porticus aan de korte zijde vanaf 70 na Chr. en vooral vanaf ca. 100 na Chr., en huizen met porticus rondom dateren vooral uit de tweede helft van de 2^e eeuw, al zijn er ook enkele uit de Flavische tijd bekend.¹⁴¹

Uit het voorgaande kan afgeleid worden dat Vos en Heeren onder de veteranen- of verandaboerderijen, waarbij de buitenstijlen minimaal 1,0 tot 1,5 m van de wand staan, vier groepen van gebouwen scharen:

- met porticus aan een of aan beide korte zijden.
- met porticus aan een lange zijde.
- met porticus aan drie of vier zijden.
- met stenen sokkel of een hypocaust.

In het vervolg van dit hoofdstuk worden de termen veteranen- en verandaboerderij niet gebruikt maar worden de gebouwen met een porticus als porticushuis aangeduid. In de discussies over de porticushuizen is de mogelijkheid niet besproken dat deze

135. Op basis van de verspreiding van Low Lands ware I behoren de Bredase nederzettingen tot de *civitas Menapiorum* (De Clercq & Degryse 2008).

136. Vos 2009, 243–246.

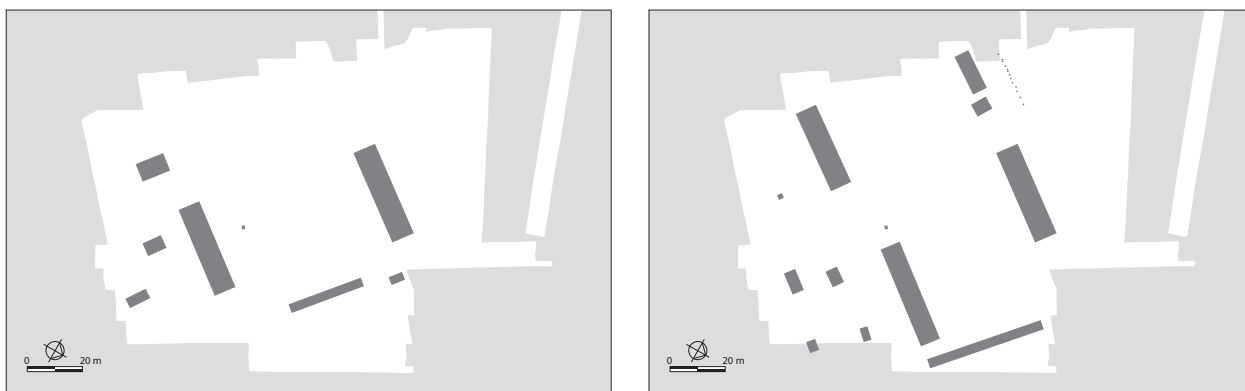
137. Van Driel-Murray 2012, 118.

138. Afgezien van enkele gebouwen langs de Waal en Maas (Vos 2009, 248, noot 219).

139. Vos 2009, 247–249. De door Vos geschetste kanttekeningen blijven hier buiten beschouwing.

140. Zie ook Heeren 2009, 160.

141. Vos 2009, 250–251.

Figuur 138. Twee opeenvolgende nederzettingenfasen van de nederzetting Helmond-Brandevoort.

HE/RM

ruimte ook wel eens afgesloten zou kunnen zijn geweest van de buitenlucht en dat het geen porticus is,¹⁴² maar op deze mogelijkheid wordt hier verder niet ingegaan.

Nu de stand van zaken met betrekking in de discussie over de porticushuizen is samengevat, is het zinvol in vogelvlucht de context van de oudste porticushuizen uit de Flavische tijd of het begin van de 2^e eeuw te schetsen. De weinige voorbeelden van porticushuizen uit deze periode zoals die in de nederzettingen in Oss-Westerveld, Passewaaijse Hogeweg en Nistelrode-Zwarte Molen (fig. 137) zijn onderzocht, concentreren zich in de *civitas Batavorum* en zijn alle drie aan vier zijden voorzien van een porticus. De veel gebruikte aanname dat de relatief geringe hoeveelheden dakpanfragmenten in landelijke nederzettingen, zoals bij huis 78, niets met een dakbedekking ter plaatse te maken hebben¹⁴³ en eerder als verharding of fundering van een haardplaats mag worden gezien, snijdt geen hout.¹⁴⁴ „Het geringe aantal is geen argument tegen een verklaring als dakbedekking, evenmin als het argument dat de constructie van het huistype Alphen-Ekeren geen harde dakbedekking toelaat. (...) Eén stam met een doorsnede van 30 cm kan ongeveer 10.000 kg drukbelasting aan, waarbij het nauwelijks uitmaakt of eiken- of dennenhout wordt gebruikt. (...) Verschillen in de dikte van de tegulae, met name bij de flenzen, is evenmin een valide argument tegen het gebruik als dakbedekking, het systeem van tegulae en imbrices is namelijk zo flexibel dat verschillen in breedte en hoogte tussen tegulae geen problemen hoeft op te leveren.”¹⁴⁵

In het geval van de landelijke nederzetting Helden-Schrames in Noord-Limburg valt op dat de verspreiding van de grofkeramische fragmenten samenvalt met de verspreiding van ijzeren nagels in en rond de plattegrond van huis H9 (type Alphen-Ekeren, met verdiepte stal). Gazenbeek vermoedt dat een andere bouwwijze bij dit huis is toegepast.¹⁴⁶ Ook huis 3 in de nederzetting Tiel-Passewaaij valt op door de bijzondere constructie waarbij naast dakpannen ijzeren nagels en vensterglas zijn gebruikt.¹⁴⁷ Het verspreidingspatroon rond huis 5 (type Oss 7B) in de nederzetting Nistelrode-Zwarte Molen laat zien dat ook dit huis van een pannendak voorzien was.¹⁴⁸

Behalve de dakpannen op het porticushuis van Oss-Westerveld waren verschillende andere gebouwen in deze nederzetting bedekt met leien.¹⁴⁹ Op en rond het op een separaat erf gelegen porticushuis 78 zijn verder de meeste sleutels en een fragment van een gezichtsmasker gevonden. Opmerkelijk is ook dat gedurende de 1^e en het begin van de 2^e eeuw typisch Romeinse zaken als arretina, Zuid-Gallische terra sigillata, glaswerk, bijzondere specerijen en kruiden alsook wijnvaten hun weg naar Westerveld hebben gevonden. Deze lijken zich vooral, maar niet exclusief, te clusteren op en rond het erf met het porticushuis dat rond het jaar 100 wordt gedaateerd. Deze vondsten onderstrepen de relatief belangrijke positie van de bewoners van het porticushuis ten opzichte van de overige bewoners van Westerveld. Bovendien zijn in de nabijgelegen en gelijktijdig bewoonde, maar kleinere nederzettingen Vijver en Zomerhof zulke producten uit ver weg gelegen regio's niet of in veel kleinere hoeveelheden aangetroffen (tabel 20). Over het algemeen is de structuur van deze nederzettingen ook eenvoudiger van aard. Kort na het begin van de 2^e eeuw is het porticushuis opgegeven en niet meer vervangen door gelijksoortige nieuwbouw.¹⁵⁰

De context van porticushuis 14 in de nederzetting aan de Passewaaijse Hogeweg in Tiel is minder duidelijk. Het ligt in de hoek van een groot omgreppeld terrein.

142. Blom, Van der Feijst & Veldman 2012, 395, fig. 17 (structuur 14).

143. Vos 2009, 242, noot 197; Zie ook Lammers 1994, 164 en 166–167; Siemons, Kortlang & Hiddink 2002, 23; Vos 2009, 48–49; Vos & Blom 2012, 302.

144. Gazenbeek 2010, 215.

145. Gazenbeek 2010, 213–215.

146. Gazenbeek 2010, 215.

147. Heeren 2009, 160–161.

148. Jansen 2007b, 21, fig. 5.16.

149. Wesselingh 2000, 135–136 en 137, fig. 128.

150. Wesselingh 2000. Het is een aantrekkelijke gedachte een poging te wagen de uitleg van nederzetting Oss-Westerveld op eenzelfde wijze te analyseren als Nistelrode-Zwarte Molen en Druten-Klepperhei.

Opvallend is dat juist in dezelfde periode dat dit huis is gebouwd ook het eerste horreum verrees dat opvallend groter was dan vergelijkbare gebouwen uit de voorgaande periode. Volgens Heeren mag dit als een teken van surplusproductie worden opgevat. Het porticushuis wordt opgevolgd door achtereenvolgens huis 3 en huis 20. Huis 3 valt op doordat het een fundering op planken heeft, er dakpanfragmenten en vensterglas zijn gevonden en er ijzeren nagels in de constructie zijn gebruikt. Ook in de sporen van huis 20 zijn dakpanfragmenten aangetroffen.¹⁵¹

Hoewel niet het gehele nederzettingsterrein Nistelrode-Zwarte Molen is onderzocht en er buiten het opgegraven areaal zeker nog meer huizen en andere gebouwen hebben gestaan, lijkt het in de late 1^e eeuw gedateerde porticushuis 55 het onderkomen te zijn geweest van de stichter van deze nederzetting. Met de nodige voorzichtigheid mag worden opgemerkt dat het keramiekspectrum van het huis zich door de relatief grote hoeveelheid terra sigillata (17%) onderscheidt van de rest van de nederzetting (4%). Dit lijkt de belangrijke positie van de bewoners te onderstrepen.¹⁵² In de daarop volgende fase is onduidelijk hoe de nederzetting er uit heeft gezien, maar de ordening van de waterputten op de hoekpunten van een vierkant (fig. 51) herinnert aan een tuinaanleg zoals die bij een grote villa kan hebben gelegen. Rond het midden van de 2e eeuw heeft de nederzetting zich verder ontwikkeld tot in een carré gerangschikte gebouwen met een centrale open ruimte (fig. 54, rechts).¹⁵³ Een vergelijkbare rangschikking van gebouwen komt ook voor in de 3e-eeuwse nederzetting Helmond-Brandevoort (fig. 138).¹⁵⁴ In beide onderscheiden nederzettingen wordt de positie op de kop van de carré ingenomen door een langgerekt gebouw dat vergelijkbaar is met de *zaunparallele Pfostenroste* in Venray-Hoogriebroek (fig. 37–38).¹⁵⁵

Een mogelijk vergelijkbare nederzetting wat betreft de vondsten en niet de sporen is de nederzetting Deest-De Uivernest. Problematisch bij de interpretatie van deze nederzetting is dat door het te hoog aangelegde opgravingsvlak en de daarop volgende ontgronding geen duidelijkheid meer verkregen kan worden over de gemiste gebouwen, waterputten en andere nederzettingselementen.¹⁵⁶ Een na de opgraving door amateurarcheologen uitgevoerd onderzoek bracht aan het licht dat de nederzettingssporen ongeveer 10 cm onder het oude opgravingsvlak zichtbaar werden. Uit het verzamelde vondstmateriaal blijkt duidelijk dat de nederzetting zeker vanaf 40 na Chr. een Romeins karakter heeft gehad, waarbij de militaire component (schildrandbeslag, helmboshouder en andere onderdelen van de uitrusting van militairen en paardentuig) niet onderschat mag worden. Op basis van de munten en het aardewerk mag geconcludeerd worden dat de nederzetting rond het jaar 100 weer is verlaten.¹⁵⁷ Zijn de bewoners met de tros van het Tiende Legioen vertrokken naar *Aquincum*?¹⁵⁸

De plattegronden van de porticushuizen van Oss, Tiel en Nistelrode lijken morfologisch sterk op die van het hoofdgebouw en een aantal secundaire gebouwen van de villa van Druten-Klepperhei (paragraaf 11.2). De uitleg van deze peristylvilla en de aanwezigheid van een mausoleum weerspiegelen ondanks het grotendeels ontbreken van stenen bouwmaterialen in de meeste gebouwen het Gallo-Romeinse karakter van de nederzetting. Dit wordt nog benadrukt door het gebruik van Romeinse voetmaten in het grondvlak van de porticushuizen en in de afstanden daartussen, evenals de maatverhoudingen in verschillende plattegronden. Door het opgaande muurwerk van hout en leem van pleisterwerk van muurschilderingen te voorzien, beantwoorden enkele gebouwen aan de toentertijd gangbare architectonische Gallo-Romeinse mode.¹⁵⁹ Of de lemen wanden van de overige gebouwen ook van pleisterwerk met muurschildering dan wel alleen van muurschildering voorzien waren, kon tijdens de opgraving niet worden vastgesteld. Ook over de dakbedekking is nog veel onbekend.

Uit de uitleg van de villa en de gebruikte maatvoering en maatverhouding van de gebouwen mag worden afgeleid dat de eerder geuite veronderstelling dat de kern van de Drutense porticushuizen voortkomt uit de in de ijzertijd gebezigde bouwtraditie, en de porticus een 'Romeinse' toevoeging is, niet langer meer houdbaar is. De Drutense porticushuizen zijn daarmee een geheel nieuw huistype dat aan het einde van de 1^e eeuw in het Bataafse nederzettinglandschap opduikt. Vergelijkbare gebouwen ontbreken in de standplaatsen van de doorsnee Bataafse hulp troepen soldaat. Daardoor is het onwaarschijnlijk dat zulke huizen als veteranenboerderij

151. Heeren 2009, 157 en 160.

152. In het porticushuis I in Oosterhout uit de tweede helft van de 2^e eeuw is het percentage terra sigillata op basis van het MinAI 19%, in huis II slechts 6% (Verwers & Kooistra 1990, 277, tabel 3).

153. Zie hoofdstuk 7.

154. Met dank aan Nico Arts voor de allesporenkaart. De nederzettingselementen zijn met behulp van een horizontaal-stratigrafische analyse aan een van beide fasen toegeschreven.

155. Zie ook De Groot 2001.

156. Nieuwhof 2004.

157. Van Bergen, Janssen & Tuijn 2008.

158. Van Bergen, Janssen & Tuijn 2008, 42–44.

159. Peters, Swinkels & Moormann 1978.

mogen worden geduid. Het antwoord op de vraag waar deze gebouwworm dan wel haar oorsprong heeft, kan op deze plaats echter niet beantwoord worden.

Hetzelfde geldt ook voor de in dezelfde periode gebouwde porticushuizen van Oss, Tiel en Nistelrode. De maatverhouding van de gebouwen in Oss (70 × 36 voet in pes drusianus), Tiel (60 × 27) en Nistelrode (80 × 36) benadert die van de gebouwen in Druten.¹⁶⁰ Het huis uit Oss heeft bovendien een pannendak gehad. Daarnaast mag zeker niet uitgesloten worden dat de lemen wanden beschilderd zijn geweest of voorzien waren van pleisterlagen met muurschilderingen. Een aanwijzing voor een pleisterlaag (met beschildering) is de huttenleem met een visgraatpatroon uit een jonger porticushuis in de nederzetting Den Haag-Wateringseveld.¹⁶¹

Hoe moeten de porticushuizen van Oss, Tiel en Nistelrode nu worden geduid?¹⁶² Het zijn kleinere uitvoeringen van het contemporaine hoofdgebouw van de peristylvilla van Druten-Klepperhei en ze komen overeen met andere gebouwen in deze nederzetting. Daarmee lijkt de herkomst van de architectuur van porticushuizen eerder in de villa-wereld dan in de castella gezocht te moeten worden. Omdat de villa van Druten-Klepperhei tot de in zuidelijker streken meer voorkomende villa's van het type Anthée gerekend mag worden zou de oorsprong van gebouwen met een porticus niet aan de grens van het Romeinse rijk maar eerder in het Gallische achterland gezocht mogen worden.

De indruk wordt gewekt dat de porticushuizen van Oss, Tiel en Nistelrode de belangrijkste gebouwen zijn in een klein agrarisch bedrijf dat door Roymans en Derks is omschreven als een *small single compound villa*. Of er gelijktijdig met het porticushuis van Nistelrode nog andere gebouwen in gebruik zijn geweest, is onbekend. Voor Oss en Tiel lijkt dit wel het geval. Bovendien staat het huis in Oss op een separaat erf, voor Tiel is dat minder duidelijk, al liggen de opvolgers wel op een apart erf. Om meer zicht te krijgen op de relaties tussen de nederzettingselementen, op basis van maatvoering en oriëntatie, in Oss-Westerveld en Tiel-Passewaaijse Hogeweg is echter een vervolgonderzoek noodzakelijk.

Het gaat misschien wat ver om het porticushuis uit de eerste fase van de nederzetting Nistelrode-Zwarte Molen als hoofdgebouw van een 'villa' te betitelen maar het is geen onlogische gedachte, gezien de verdere ontwikkeling van de nederzetting. De uitleg van de nederzetting rond het midden van de 2e eeuw (fig. 54, rechts) doet namelijk in alles denken aan een villa naar Rijnländs model, een nederzetting waarbij de gebouwen in carré-vorm zijn gelegen rond een centraal, open terrein. Niet alleen de uitleg van de nederzetting maar ook de gebruikte maatvoering tussen en in de gebouwen doet Romeins aan. Van huis 5 is bovendien vastgesteld dat dit een pannendak heeft gehad.¹⁶³ Zou er geen rekening mee worden gehouden dat de gebouwen grotendeels in hout en leem zijn uitgevoerd, dan doet de plattegrond van de nederzetting in alles denken aan een *small single compound villa*. Wel ontbreekt een erfafgrenzing, maar als deze niet diep was ingegraven is deze archeologisch onzichtbaar.

De Nederlandse zand- en kleigronden hebben een eigen dynamiek gekend met betrekking tot de ontwikkeling van villa's.¹⁶⁴ Het meest sprekende voorbeeld is de villa op de Kerkakkers in Hoogeloon waar in de 2^e eeuw een op een separaat erf staand, naar Rijnländse maatsaven opgetrokken hoofdgebouw wordt omgeven door woonstalhuizen (fig. 39). Deze nederzetting mag als een van de meest geromaniseerde villa's gezien worden binnen de regionale varianten van de villa's op de zand- en kleigronden. Door het ontbreken van parallellen is hiermee variant 1 van de villa's op de Zuid-Nederlandse zand- en kleigronden afgebakend.

In deze paragraaf zijn verschillende porticushuizen (Oss-Westerveld, Nistelrode-Zwarte Molen en Tiel-Passewaaij) de revue gepasseerd. Vermoed wordt dat zij het hoofdgebouw van landelijke geromaniseerde nederzettingen¹⁶⁵ zijn geweest die onder een tweede regionale variant van de kleine villa's op de Zuid-Nederlandse zand- en kleigronden geschaard mogen worden. Ook de nederzetting op de Kerkakkers in Hoogeloon, met als hoofdgebouw huis XVII met een porticus (fig. 39), zou tot deze groep gerekend mogen worden. Opvallend is dat dit de opvolger is van de nederzetting uit de 2e eeuw (groep 1) met een hoofdgebouw dat in alles overeenkomt met de hoofdgebouwen van villa's in het Rijnland.

De nederzetting met het porticushuis in Nistelrode ontwikkelde zich in het midden van de 2e eeuw tot enkele rond een open carré gerangschikte gebouwen. Deze vorm doet sterk denken aan villa's in het Duitse Rijnland. Hiermee lijkt een

160. In pes drusianus. Oss: Wesselingh 2000, 83, fig. 82a; Tiel: Heeren 2009, 62, fig. 21; Nistelrode: tabel 31.

161. Siemons & Laan (2009, 46, fig. 33 en 47) merken op dat de verbrande huttenleem van huis 107 van groeven in een visgraatmotief is voorzien. Dit wijst op een pleisterlaag die zich daarop heeft bevonden maar die in de loop van de eeuwen geheel is opgelost in de bodem (vgl. Peters, Swinkels & Moormann 1978, 154, fig. 1b–c). Op deze plaats moet opgemerkt worden dat een pleisterlaag van mortel in een kalkarme bodem snel oplost en daarmee archeologisch onzichtbaar wordt. Alleen in speciale omstandigheden blijven zulke muurschilderingen bewaard, zoals een stukje mortel met olijfgroene muurschildering in de landelijke nederzetting Oosterhout-Van Boetelaerstraat bij Nijmegen (Van den Broeke 2002, 15). Ook muurschilderingen direct op de lemen wanden mogen niet uitgesloten worden.

162. Zie Slofstra 2003, 6.

163. Jansen 2007b, 121, fig. 5.16.

164. Vgl. Roymans 1996, 59–64.

165. Vgl. Roymans 1996, 74–75.

derde variant (Nistelrode-Zwarte Molen, Helmond-Brandevoort) gedefinieerd te zijn. Tot een vierde variant zouden dan nederzettingen gerekend mogen worden waar gebouwen met een pannendak en andere nieuwe constructie-elementen (Tiel-Passewaaij huis 3, Helden-Schrames huis H9) als hoofdgebouw zijn aangetroffen. Een vijfde en laatste variant zouden nederzettingen kunnen zijn die overeenkomen met Rijswijk-De Bult met als hoofdgebouw huis 19.¹⁶⁶

Of de bewoners van de hierboven geschetste nederzettingsvarianten tot dezelfde sociale laag binnen de landelijke bevolking gerekend mogen worden is nog maar de vraag. Hiervoor ontbreken de noodzakelijke gegevens. Wel is het voorstelbaar dat de bewoners van de besproken porticushuizen ondergeschikt waren aan de bewoners van een nederzetting die eruit zag als die in Druten-Klepperhei. Binnen het bestek van dit proefschrift ontbrak de ruimte om de grote en kleine villa's op de zand- en kleigronden van Zuid-Nederland in al hun verschijningsvormen uitputtend te onderzoeken. Vervolgonderzoek zal hierop zeker nog een nieuw licht laten schijnen. Daarbij kunnen ideeën over de architectuur, maatvoering, uitleg van de nederzetting en andere elementen van de materiële cultuur uit de mediterrane wereld en Gallië belangrijke inspiratiebronnen zijn. Daaruit zal ook duidelijk moeten worden of het etiket 'villa' daadwerkelijk op deze nederzettingsvarianten geplakt mag worden. Tegelijkertijd zullen ook de plattelandsnederzettingen beter gedefinieerd moeten worden die op deze plek niet tot de regionale kleine villa-varianten zijn gerekend, zoals Weert-Molenakker. Nauwkeurige dateringen, onderzoek naar de economische basis van de bewoners van de onderzochte nederzettingen en eventuele afhankelijkheidsrelaties tussen nederzettingen zijn daarbij van groot belang. Gedetailleerd onderzoek naar de aangetroffen aardewerkassemblages (baksel en vorm) kan daarbij behulpzaam zijn.

13.7 VILLA'S EN VERDER

In het voorgaande is geprobeerd het nederzettingslandschap in het Bataafse gebied nader in te vullen met de grote villa's van de *decuriones* rond Nijmegen en met de wat verder van *Ulpia Noviomagus* gelegen regionale varianten van kleine villa's. Duidelijk is dat niet in alle villa's (bak)steen hoeft te zijn gebruikt in de gebouwen. Als alleen naar het voorkomen van steen wordt gekeken blijkt dat in het Kromme Rijngebied op bijna 8% van de landelijke nederzettingslocaties aanwijzingen daarvoor zijn aangetroffen en in het oostelijke rivierengebied op 9% van de vindplaatsen.¹⁶⁷ Daarmee lijken grote delen van de voorheen tot de niet-villalandschappen gerekende delen van Zuid-Nederland aan de eerder gestelde minimumeis van meer dan 5% villa's te voldoen om te worden toegelaten tot de villa-landschappen.

In paragraaf 13.2 zijn vanuit een Noordwest-Europees perspectief villa's in grote en kleine exemplaren onderverdeeld.¹⁶⁸ De daaruit voortvloeiende indeling in grote en kleine villa's lijkt op het eerste gezicht deels overeen te komen met een in Italië gehanteerd model waarbij een onderscheid wordt gemaakt tussen de *villa centrale* en de *villa periferica*. „*The former is characterized by its position on good land, with easy access to ports, roads, and major markets, the use of intensive cultivation based on substantial capital investment, and a significant employment of slaves, with occasional assistance by casual free labour and tenants. The villa periferica, by contrast, is characterized by limited access to ports, roads, and markets, and located on poorer land, with less capital investment, and a more extensive type of agriculture carried out primarily by tenants (or a combination of tenants and slaves).*”¹⁶⁹

De door Roymans en Derks gekozen schaalgrootte van het studiegebied, en de gebruikte determinanten als de ligging op de löss, akkerbouw en het gebruik van steen¹⁷⁰ laten de aanwijzingen voor villa's op de Zuid-Nederlandse zand- en kleigronden ondersneeuwen. Inzoomen op een kleiner studiegebied levert een geheel ander beeld op van de nederzettingslandschappen in het gebied tussen de löss en de Rijn. In het achterland van de civitashoofdplaats *Ulpia Noviomagus* zijn aanwijsbaar de resten van verschillende grote en monumentale villa's aangetroffen. Wel laten de in hoofdstuk II uitgewerkte voorbeelden grote onderlinge verschillen zien. Opvallend is verder het geringe gebruik van steen en de aanwezigheid van verschillende porticushuizen in de villa van Druten-Klepperhei en de rij tweebeukige huizen achter het hoofdgebouw van de villa Ewijk-De Grote Aalst.

166. Bloemers 1978.

167. Vos 2009, 48.

168. Naar Roymans & Derks 2011, 2 en 23–25.

169. Patterson 2006, 59.

170. Uit de hernieuwde analyse van de villa van Druten-Klepperhei mag worden afgeleid dat het (grotendeels) in steen uitgevoerd zijn van de villa-gebouwen in de Lage Landen geen criterium mag zijn om een villa te definiëren.

In het voorgaande is duidelijk gemaakt dat de *civitas Batavorum* in ieder geval vanaf het einde van de 1^e eeuw een eigen specifieke dynamiek kende, die heeft geleid tot de ontwikkeling van geheel eigen villavarianten. Slechts op bescheiden schaal stonden de bouwers regionale bouwstoffen als grint¹⁷¹ of limoniet¹⁷² ter beschikking; tufsteen, grauwacke, kalksteen, kolenkalksteen, hardsteen, mergel, etc. moest van verder weg worden aangevoerd. Het ontbreken van natuursteen in de bebouwing, een criterium dat eerder is gebruikt bij het definiëren van een nederzetting (op morfologische gronden) als zijnde een niet-villanederzetting, lijkt gezien het onderzoek naar de villa van Druten-Klepperhei niet langer houdbaar.¹⁷³ Op de Zuid-Nederlandse zand- en kleigronden ontbreekt dit bouw materiaal nu eenmaal. Bovendien laten de bodemomstandigheden het dikwijls niet toe te bepalen of er binnen het hoofdgebouw meerdere vertrekken aanwezig waren. Het ligt dan ook voor de hand om de eerder gegeven morfologische definitie van een villa¹⁷⁴ bij te stellen naar een agrarische nederzetting met een in Romeinse stijl gebouwd hoofdgebouw met een rechthoekig grondplan waarin soms (bak)steen is gebruikt, en dat in een aantal gevallen voorzien is van een hypocaust, een verharde vloer, een pannendak, glazen vensters, een badgedeelte of een kelder.

Verder laat het Italische villa-model zien dat bij de bestudering van villa's de locatie van de nederzetting in het toenmalige natuur- en cultuurlandschap van belang is bij de indeling van villa's in groepen (grote en centrale villa's of kleine en perifere villa's). De basis van het bestaan van de bewoners, of dit nu akkerbouw, veeteelt, steenwinning of mijnbouw is, speelt geen rol bij de definiëring van een villa. In hoeverre slavenarbeid ook in de Lage Landen mede bepalend is voor een definiëring van villa's is onduidelijk.¹⁷⁵

De grote villa's in het Bataafse gebied liggen over het algemeen in de belangrijkste economische zone van de regio (Wijchen-De Tienakker, Ewijk-De Grote Aalst, Druten-Klepperhei, Plasmolen-St. Jansberg). Bovenstaande omschrijving van een villa maakt het mogelijk ook de kleinere regionale villavarianten te herkennen die in de meer perifere zone's liggen. Deze beginnen zich daardoor langzaam te ontwikkelen aan het etiket van een doorsnee landelijke nederzetting, al zal zoals eerder opgemerkt nog het nodige onderzoek gedaan moeten worden om ze te onderscheiden van overige nederzettingen. Daarbij zal gedetailleerd onderzoek naar de materiële cultuur (architectuur, inrichting nederzetting, aardewerk, metaalvondsten, etc.) onontbeerlijk zijn.

Het onderzoek naar de villa's in de *civitas Batavorum* is in dit hoofdstuk beperkt gebleven tot de morfologische vorm van de nederzettingen. Economische en sociale aspecten waarbij ook 'grote/centrale' en 'kleine/perifere' villa's van elkaar onderscheiden kunnen worden zijn slechts zijdelings aan bod gekomen. Toch kan er op economische vlak wel iets gezegd worden over de 'plotselinge' opkomst van villa's in het Bataafse gebied. In de periode dat er nog geen villa's waren, globaal genomen het grootste deel van de 1^e eeuw, was schapenhouderij een belangrijk onderdeel van de veeteelt in het rivierengebied. Aan het begin van de 2^e eeuw nam de paardenfokkerij snel toe, wat ten koste ging van de schapenteelt.¹⁷⁶ De verminderde wolaanvoer had directe gevolgen voor de productie van geweven stoffen, die in het rivierengebied en op de Zuid-Nederlandse zandgronden zichtbaar wordt door het ontbreken van weefgewichten uit de Romeinse tijd in enkele nederzettingen in Breda-West, terwijl zij ter plekke wel in de ijzertijd en de vroege middeleeuwen zijn gebruikt.¹⁷⁷ In hetzelfde licht kan de sterke afname van het aantal weefgewichten rond het jaar 100 in twee nederzettingen in Tiel gezien worden.¹⁷⁸ De afname wijst er tegelijkertijd op dat de productie van stoffen niet meer lokaal op het platteland plaatsvond, maar elders, mogelijk meer gecentraliseerd. Ook de afname van het aandeel schapen/geitenvlees in het bijgavenspectrum van het grafveld Weert-Molenakker na het jaar 100 wijst in dezelfde richting (tabel 24).

Groot veronderstelt dat de omslag van schapenteelt naar paardenfokkerij samen zou kunnen hangen met het vertrek van het Tiende Legioen uit Nijmegen, een belangrijke afnemer van wol, of met veranderingen in de aanvoerlijnen of met een afnemende behoefte aan wol. De paarden waren bestemd voor de in de regio gestationeerde militaire eenheden. Daarnaast bleef de landelijke bevolking in de 2^e eeuw

171. Druten-Klepperhei: Hulst 1978, huis 1 en 15; Deest-Grotestraat: Van Kouwen 1973.

172. Slofstra 1982b, 102; Van Enckevort 2000a, 70.

173. Vergelijk de villa van Druten-Klepperhei, waar het merendeel van de gebouwen in hout is uitgevoerd. Zie ook Slofstra 2002, 37.

174. Roymans & Derks 2011, 2. Een vergelijkbare, maar enigszins afwijkende definitie geven Roymans & Habermehl 2011, 83, noot 1.

175. Zie Roymans & Zandstra 2011.

176. Groot 2008; Groot *et al.* 2009, 249–250.

177. Van Enckevort 2004b.

op grotere schaal runderen fokken ten behoeve van de trekkracht en bemesting, maar ook voor vleesleveranties aan de militaire en urbane bevolking.¹⁷⁹

Daarnaast zijn er aanwijzingen dat in de landelijke nederzettingen ten zuiden van de Rijn na de Bataafse Opstand ook veranderingen in de akkerbouw plaatsvonden. Daardoor zou een surplusproductie ten behoeve van de aan de Rijn gestationeerde eenheden tot de mogelijkheden hebben behoord.¹⁸⁰ Gerst en emmertarwe waren in ieder geval in de eerste helft van de 2^e eeuw belangrijk voor de aan de Rijn gelegerde troepen. Kooistra geeft aan dat dit graan in die tijd uit het achterland van de limes is aangevoerd en dat daartoe ook marginale gebieden voor de akkerbouw in gebruik zijn genomen.¹⁸¹ Dat betekende dat daar meer gerst en emmertarwe geproduceerd werd dan voor de eigen behoefte noodzakelijk was. Uit onderzochte akkeronkruiden kan volgens Van Beurden afgeleid worden dat de zandgronden werden bemest om de bodemdegradatie als gevolg van een steeds intensievere akkerbouw tegen te gaan. Uit archeobotanisch onderzoek blijkt dat vooral gerst (*Hordeum vulgare*), pluimgierst (*Panicum miliaceum*) en emmertarwe (*Triticum dicoccum*) naast elkaar werden verbouwd, zoals onder meer onderzoek aan monsters uit Venray-Hoogrieboek, Oss-Ussen, Hoogeloon en Nederweert-Rosveld laat zien. Emmertarwe en pluimgierst zijn voorts aangetroffen in een waterput uit de jaren 159–160 in Helden-Schrames. Er lijkt bij de verbouw van deze gewassen sprake te zijn geweest van vruchtwisseling.¹⁸² In Venray-Hoogrieboek zijn aanwijzingen gevonden dat deze drie gewassen in graanschuur R (paragraaf 5.3.4) gelijktijdig maar gescheiden naast elkaar waren opgeslagen.¹⁸³

De introductie van grote villa's in het oostelijke rivierengebied aan het einde van de 1^e eeuw en verschillende regionale varianten van kleine villa's meer in het achterland lijkt direct samen te hangen met de omslag van schapenhouderij naar de paardenfokkerij en een groei in de productie van akkerbouwgewassen in het achterland. De specialisatie in de paardenfokkerij is geïnitieerd door de vraag van het leger; tegelijkertijd waren de aan de Rijn gelegerde soldaten en de burgers in de civiele centra belangrijke afnemers van de producten van de veehouderij en akkerbouw op de zand- en kleigronden.

De complexe en intensieve relatie tussen het leger en de zand- en kleigronden van Zuid-Nederland en de *civitas Batavorum* in het bijzonder zorgde aan het einde van de 1^e eeuw en het begin van de 2^e eeuw voor tal van veranderingen. De versterking van de Nijmeegse legerplaats, stadsrecht voor en naamgeving aan de Bataafse hoofdplaats, burgerrechtverleningen, de aanleg van de limesweg in West-Nederland, verbouwingen in en bij West-Nederlandse castella, de oprichting van mijlpalen, de bouw van tempels op het Bataafse platteland, de bouw van de tempels Maasplein en badhuis in Nijmegen en bouwinscriptie Cuijk zijn eerder al besproken. In diezelfde tijd zijn ook een aantal grote villa's gebouwd in de regio Nijmegen. Gelijktijdig verrijzen de eerste regionale varianten van de kleine villa's (porticushuizen) in het achterland. Het initiatief voor de veranderingen zal vooral bij het leger te hebben gelegen. Daarbij mag een actieve rol van de keizer Trajanus als initiator en als investeerder in zijn (keizerlijke) provincie zeker niet uitgesloten worden. Binnen een generatie ontwikkelde de *civitas Batavorum* zich tot een op Romeinse leest geschoeide bestuurseenheid, die ook in staat was om gedeeltelijk in de behoeften van de militaire en stedelijke centra te voorzien. Welke rol het in hoofdstuk 2 besproken grijs Bataafs aardewerk in de interactie tussen de verschillende bevolkingsgroepen heeft gespeeld, is vooralsnog niet duidelijk.

In grote lijnen kunnen in de economische ontwikkeling van de zand- en kleigronden vanaf de komst van de Romeinen tot het begin van de 2^e eeuw drie perioden onderscheiden worden. Tot 69/70 is de bevolking vooral zelfvoorzienend van aard. Het leger houdt zich behoudens de rekrutering van hulp troepen voornamelijk afzijdig. Wel dient opgemerkt te worden dat er nog weinig zicht is op de economische relaties tussen de Gallo-Romeinse bevolking in de militaire en civiele centra en het platteland tussen 40 en 69/70 na Chr. Gedurende de opstand kan het onrustige gebied ten zuiden van de Rijn korte tijd als 'Indian country' getypeerd worden.¹⁸⁴ Na een voorzichtig herstel van de relaties tussen de Bataven en de Romeinse overheersers komt de economische ontwikkeling aan het einde van de 1^e eeuw in de regio in een stroomversnelling, waarbij de economieën op het platteland en in de militaire en civiele centra na het jaar 100 versmelten. In dit lange proces is het leger op verschillende

178. Heeren 2009, 114, tabel 15.

179. Groot 2008, 91–96.

180. Kooistra 1996, 50–55 en 72–73; 2009, 1313; Groot *et al.* 2009, 248–249.

181. Kooistra 2012, 179 en 183.

182. Van Beurden 2000, 288–301; Hänninen 2005, 196–197; De Winter 2010, 302.

183. Hänninen 2000, 172–180.

184. Shotter 2011.

momenten een belangrijk participant (militair, politieagent, handelaar, consument, belastinginner) en/of katalysator geweest.

Tot slot nog enkele opmerkingen over toekomstig onderzoek naar nederzettingen op de zand- en kleigronden ten westen en zuiden van de Rijn. Om nieuwe resultaten te bereiken moet de archeologische kijk op nederzettingen aangepast en vernieuwd worden. Archeologische waarnemingen zijn veelal subjectief en daardoor onbewust ook selectief waardoor alleen gezien wordt wat gekend is. Een voorbeeld daarvan is de systematische wijze waarop de kernen van porticushuizen steeds opnieuw als een traditioneel element wordt gezien en de porticus als een Gallo-Romeinse toevoeging. Hiervoor is duidelijk gemaakt dat porticushuizen zoals die in Druten-Klepperhei zijn aangetroffen binnen een Gallo-Romeinse bouwtraditie passen maar hun herkomst blijft vooralsnog onbekend. Ook mag de vraag gesteld worden in hoeverre gebouwen waarin een Gallo-Romeinse maatvoering en -verhouding herkend wordt nog als inheems-Romeins beschouwd mogen worden. Verder rijst de vraag of alle als (woonstal)huis geïnterpreteerde gebouwen (bijvoorbeeld in de Druten-Klepperhei, Ewijk-De Grote Aalst en Nistelrode-Zwarte Molen) wel als zodanig geïdentificeerd mogen worden. Daardoor worden bij voorbaat andere functies zonder discussie uitgesloten. Een ander voorbeeld van herhaling van kennis zonder gebruik te maken van nieuwe vondsten is de reconstructie van daken van huizen op het platteland; deze worden over het algemeen in de publicaties met stro of riet bedekt,¹⁸⁵ terwijl het gebruik van dakpannen of dakspanen (*shingles*) dikwijls niet als mogelijkheid in aanmerking komen.¹⁸⁶ En als er al dakpanfragmenten zijn gevonden worden deze als van elders aangevoerd slooppuin of pick-ups gezien.¹⁸⁷ Ook als er kleinere hoeveelheden grofkeramisch materiaal worden gevonden is het, zoals eerder gesteld, heel aannemelijk dat dit als dakbedekking heeft gediend.

Een nieuwe studie naar gebouwplattegronden uit de late prehistorie en de Romeinse tijd in Zuid-Nederland, waarbij naast de vorm ook de maatvoering en maatverhouding, constructie, bouw materiaal (nagels,¹⁸⁸ vensterglas,¹⁸⁹ muurschilderingen,¹⁹⁰ dakpannen, leisteen,¹⁹¹ kalksteen, tufsteen, kolenkalksteen, etc.), richting, de locatie binnen de nederzetting wordt onderzocht en gecombineerd, zou tal van nieuwe inzichten kunnen opleveren over de regionale dan wel Gallo-Romeinse herkomst van gebouwvormen en de adaptatie van nieuwe constructieve en decoratieve elementen in het Zuid-Nederlandse nederzettingenlandschap. Ook mag niet worden uitgesloten dat veel lemen wanden waren beschilderd, ook al is dit archeologisch moeilijk te bewijzen. Toevalsvondsten zoals enkele bewaard gebleven beschilderde stukken leem in *Oppidum Batavorum* (fig. 73.4) wijzen wel in die richting.

Door aanwijzingen betreffende maatvoering, uitleg en bouw materiaal onvolgende mee te nemen in de analyses van nederzettingssporen, is er in zekere mate sprake van *downgrading* van archeologische gegevens waardoor een beeld gecreëerd wordt van een 'Romeinse' nederzettingenlandschap op de Zuid-Nederlandse zand- en kleigronden waarin 'prehistorische' nederzettingen domineren. In dit verband zou opnieuw het citaat van Ostkamp herhaald mogen worden dat eerder gebruikt is.¹⁹² Door de dimensies van veel gebouwen, de uitleg van de nederzettingen en de gebruikte bouwmaterialen hebben veel nederzettingen er 'Romeinse' uitgezien dan uit de publicaties blijkt. Als Ausonius per schip het oostelijke rivierengebied had doorkruist, had hij ongetwijfeld een blik van herkenning in zijn ogen gehad bij het passeren van de villa's op de oevers van Maas en Waal.¹⁹³ Gebouwen met witte gevels, rode sokkels en deels rode, deels bruingrijze daken, en met zorg aangelegde tuinen. Op grotere afstand van de rivieren zullen de nederzettingen er eenvoudiger hebben uitgezien, maar ook daar zal het Romeinse karakter van verschillende nederzettingen door de pannendaken en de wit beschilderde muren niet onopgemerkt zijn gebleven.

185. Zie bijvoorbeeld de flyer voor de open dag op 4 april 2012 op de opgraving Zwarte Molen in Nistelrode (RAAP Archeologisch Adviesbureau).

186. Vos (2009, 240 en 245, fig. 6.11) gaat wel in op deze mogelijkheid.

187. Heeren 2009, 73; Vos 2009, 48–49.

188. Zie bijvoorbeeld Wesselingh 2000, 135; Heeren 2009, 160; Blom, Van der Feijst & Veldman 2012, 294.

189. Landelijke nederzettingen: Tiel-Passewaaijse Hogeweg: Van Lith 2007, 160. Contra Vos 2009, 48, noot 100; Wijchen-De Pas: Willems 1981, 117; Millingen-Eversberg: Willems 1984a, 120; Ewijk-De Grote Aalst: Blom, Van der Feijst & Veldman 2012, 294.

190. Zonder pleisterwerk kunnen de buitenmuren ook een kleurig uiterlijk hebben gehad (Trier 1969, 77; Luley 1992, 42).

191. Wesselingh 2000, 135–136.

192. Zie blz. 264.

193. Vergelijk Ausonius, *Mosella*, 428–433 en 490–525.